سون برابر سڱڙا

(علامہ دائودپوٽي جا مضمون ۽ مقالا)

مرتب

ڊاڪٽر انور فگار هڪڙو

سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، حيدرآباد، سنڌ

سون برابر سڳڙا

(علامہ دائودپوٽي جا مضمون ۽ مقالا)

ترتيب

ڊاڪٽر انور فگار هڪڙو

سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو،
حيدرآباد، سنڌ
١٩٩٧ع

كتاب: سون برابر سڳڙا (علامہ دائود پوٽي جا مضمون)
مرتب: انور فگار هڪڙو
ڇاپو: پهريون
سال: نومبر ۱۹۹۷ع
تعداد: هڪ هزار
اشاعتي نگران: امين لغاري
ڪمپوزنگ: سخاوت علي جتوئي ۽ حسين احمد ميمڻ

قيمت: ٦٠

ملڻ جو هنڌ:

سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو،
سنڌ صوبائي ميوزم، نيشنل هاءِ وي
حيدرآباد، سنڌ

هيءُ ڪتاب سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري جي سيڪريٽري تاج جويي، پاڪيزه پرنٽرس حيدرآباد مان ڇپائي، اداري جي آفيس حيدرآباد مان شايع ڪيو.

ارپنا

سائين نياز همايوني صاحب

۽ محترم نواز 'نقش' ناياب منگي صاحب،

جن جي نالي

مون ماروءَ سين لڏيون، لوئيءَ ۾ لائون،
سون برابر سڳڙا، مون کي ٻانهن ٻڌائون،
عمر جو آئون، پَٽُ ڪِئن پرهيان، سومرا!
(شاه)

فهرست

- ☐ ٻه اکر — تاج جويو
- ☐ پيش لفظ — حميد سنڌي
- ☐ مُهاڳ — انور فگار هَڪڙو
- سنڌي شاعر ۽ سندن شعر(١) ________
- سنڌي شاعري ۽ سندن شعر (٢) ________
- سنڌي شاعري ________
- قاضي قاضن جا همعصر ________
- قديم سنڌي نثر ________
- برٽن صاحب جي سنڌي ساهت تي نظر ________
- سنڌي صورتخطيءَ ۾ سڌارو ________
- سنڌي لغت تي ودانن جا رايا ________
- ديوان منوهرداس کي جواب ________
- ڪاڪي پيرومل کي جواب ________
- عقابيل اکيون يا او قابيل اکيون ________
- اسان جي سنڌي زبان ________
- "سُرها گُل" جي تمهيد ________

▢ ڪنهن بہ قوم جو علم ادب، تاريخ جي جدا جدا عرصن موافق، انهيءَ قوم جي خيالن ۽ جذبن جو آئينو آهي. ڪنهن بہ خاص عرصي جي تاريخ معلوم ڪرڻ لاءِ اسان کي پهريائين ان عرصي جي علمي ادبي خزاني کي ڪولڻو پوندو. سن ۽ واقعا، تاريخ جو فقط بوتو ناهين ٿا، پر ان جي رڳن ۾ روح تڏهن پوندو، جڏهن منجهس ادبي تاريخ جو ذخيرو پربو، جنهن جي رستي اسان کي خبر پوي تہ قوم جي قديم فردن جا ڇا ڇا خيال ۽ جذبا هئا، سندن علم جي مراد ڇا هئي، ۽ سندن رهڻي ڪهڻيءَ جا ڪهڙا سرچشما هئا: مطلب تہ هرڪنهن قوم جي هستي سندس علمي ۽ عملي ذخيري تي مدار رکي ٿي.

افسوس اهائي هزار ورهيہ گذري ويا آهن تہ، سنڌ جي تاريخ ۽ علم ادب تي ڪوبہ توجهہ ڪونہ ڏنو ويو آهي. موجوده وقت ۾ ڪي قدر ڪوشش انهيءَ باري ۾ ورتي وئي آهي، پر اڃا تائين ڪو اهڙو معقول نتيجو ڪونہ نڪتو آهي ۽ ڪنهن بہ پوري روشني نہ وڌي آهي. سنڌ جي تاريخ ۽ علمي خزانو هڪ پوريل دفتر ٿي رهندا، جيڪڏهن هرڪو فرد ان جي ڪوجنا ڪرڻ ۾ بهرو نہ وٺندو. سنڌ ملڪ کي هڪ عاليشان تاريخ ۽ علمي خزانو آهي، جو اسان جي اڻجاڻائيءَ ۽ وڏن جي لاغرضائيءَ ڪان ناس ٿي ويو آهي، ۽ جي هينئر بہ اسين پنهنجون اکيون بيپرواهيءَ ۽ نيم خوابيءَ ڪان نہ ڪوليندا سون تہ انهيءَ تاريخ جا رهيل کهيل آثار بہ آهستي آهستي ناپيد ٿي ويندا.

علامہ ڊاڪٽر دائودپوٽو

ٻه اکر

سنڌ جي عظيم محسن، عالمن جي سجَ، شاهه لطيف جي ڄاڻوءَ ۽ سنڌ جي اعليٰ تعليمدان ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽي جي اوڻيتاليهين ورسيءَ جي موقعي تي، سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري پاران، هن عظيم عالم جا اڻلڀ مقالا، جيڪي اسان جي نوجوان ۽ ڄاڪوڙي دوست، محقق ۽ سنڌي شعبي سنڌ يونيورسٽي ڄامشوري جي اُستاد، محترم انور فگار هَڪڙي ترتيب ڏنا آهن، ڇپائيندي فخر محسوس ڪري رهيا آهيون.

هن مقالن جي اهميت ٻن حوالن کان سنڌ جي علمي ۽ ادبي تاريخ ۾ رهندي. هڪ ته هي مقالا، وقت جي اهم ادبي رسالي "سنڌوءَ"، سنڌ جي تاريخي حيثيت واري اخبار "الوحيد" ۽ سنڌي ادبي بورڊ جي جڳ مشهور تماهي رسالي "مهراڻ" ۾ ڇپجي، ميڄتا ماڻي چڪا هئا؛ ۽ ٻيو ته هن مقالن ۾ جتي سنڌي شاعريءَ ۽ نثر بابت ابتدائي تاريخي تحقيق ۽ ڄاڻ ڏنل آهي، اُتي سنڌي صورتخطيءَ جي دُرستيءَ ۽ سنڌي لغت بابت شروعاتي بحث ٿيل آهي.

هن مقالن ۾ ڪٿي ڪٿي زبان جي سختي ۽ تنقيد جي تيز نشترن جا وار به محسوس ٿيندا، جيڪي ڊاڪٽر دائودپوٽي صاحب جي همعصر عالمن سرڳواسي ڀيرومل مهرچند آڏواڻيءَ ۽ ٻين تي ٿيل آهن. ڀيرومل مهرچند، سنڌي زبان جي اوائلي اڏيندڙن مان هڪ آهي، اُن جو علمي ادبي پورهيو ۽ خاص ڪري شاهه جي رسالي تي بحث ۽ تنقيدي نقطي نگاهه سنڌ ۾ وڏي علمي حيثيت رکي ٿو، پر ورهاڱي کان اڳ ڪجهه رسالن ۽ اخبارن ۾ ڇيڙيل بحث جي اندازَ ۽ طريقي تي نظر وجهجي ٿي ته ان قسم جي تيز تنقيد سياوبڪ لڳي ٿي. ان تيز ۽ تُند تنقيد جي باوجود ڏسڻ ۾ ايندو ته ڊاڪٽر دائودپوٽو صاحب، ڀيرومل مهرچند آڏواڻي صاحب جي علمي حيثيت سان نه رڳو انڪار نه ٿو

ڪري، پر سندس لاءِ احترام جو اظهار هنن لفظن ۾ ڪري ٿو:

”ڪاڪا سائين! اوهان جي ادب ۾ ڪمال لاءِ هرڪنهن کي عزت آهي. اوهان پنهنجي ساري ڄمار سنڌي ساهت جي شيوا ۾ صرف ڪئي آهي. اسان جهڙا اوهان جا ڪُتابي سونهن، ۾ اوهان جي اڳيان گوڏا کوڙي سبق پڙهن. جيڪڏهن مون جهڙي خام ڳيروءَ کان خطا ٿي ۾ تيزي ۾ هوڙهيائي ڪيم ته به اوهان جهڙي پيرسن تجربيڪار کي گهُربو هو ته ڌيرج ۾ گنڀيرتا ڌاري ها ۽ چوي ها ته ٻُرٿ آهي، جنهن کي اجا ڇپن تان کيرُ نه سُڪو آهي، تنهن کي ڪهڙي وراڻي ڏجي.“

انهيءَ عبارت ۾ جتي ڪاڪي جهڙين علمي ادبي شخصيتن جي ادبي پورهيي جي مڃتا موجود آهي، اُتي ڊاڪٽر دائودپوٽي جي سليس، سلوڻي، سادي ۽ مٺي زبان جو رسُ به محسوس ٿئي ٿو.

خاص ڪري لغت واري حوالي سان علامه صاحب جو بحث ئي آهي، جنهن جي بنياد تي اڳتي هلي سنڌي ٻوليءَ جي ”جامع لغات“ جُڙي.

اسان سنڌواسين کي ڊاڪٽر دائودپوٽي جهڙن عالمن تي صدين تائين فخر رهندو. سنڌي ٻوليءَ جو هيءُ ادارو علامه صاحب جا هيءَ مضمون ڇپائي، پاڻ کي ڀاڳوان سمجهي رهيو آهي.

اسان پنهنجي دوست انور فگار هڪڙي جا به ٿورائتا آهيون، جنهن هن قسم جو تاريخي ڪتاب سهيڙي اسان جي اداري جي حوالي ڪيو. آخر ۾ آءٌ پنهنجي اداري جي پبليڪيشن آفيسر امين لغاريءَ ۽ محنتي ڪمپيوٽر آپريٽرن، سخاوت علي جتوئي ۽ حسين احمد ميمڻ جو ٿورائتو آهيان، جن آفيس وقت کان پوءِ به ويهي، هي مقالا ٻن ڇئن ڏينهن ۾ ڪمپوز ڪري ڏنا.

١٥- نومبر ١٩٩٧ع

تاج جويو
سيڪريٽري
سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو

پيش لفظ

شمس العلماءَ ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽو، سنڌ جي انهن مانائتن ۽ املهہ عالمن مان هڪ هو، جن سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي پيڙهہ پختي ڪرڻ ۾ اهم ۽ بنيادي ڪردار ادا ڪيو هو. علامه صاحب، سنڌ جي تعليم، ادب، زبان، لطيفيات، لغت، تصوف، ڪلاسيڪي شاعري، ثقافت، تذڪري ۽ دينيات جي موضوعن تي پنهنجي مثالي تحقيقي ڪمن وسيلي اسان جي ايندڙ نسلن جي راهہ روشن ڪئي آهي. اهوئي سبب آهي جو سندس ممتاز ۽ بلند ۽ بالا عالمانہ حيثيت کي ان وقت جي سرڪار مانائتي انداز سان مڃتا ڏيئي، ”شمس العلماءَ“ جي خاصي خطاب سان نوازيو. موجوده زماني ۾، سنڌ سرڪار کي بہ جس هجي، جنهن حيدرآباد ۾ ڊويزنل پبلڪ لئبرريءَ تي شمس العلماءَ ڊاڪٽر دائود پوٽي جو نيڪ نالو رکيو، جنهن سان گويا سڄو سنڌي ادب کي مان ڏنو ويو، ۽ جيڪا لئبرريءَ هن وقت ڪلچر ڊپارٽمنينٽ جي هٿ هيٺ ڪم ڪري رهي آهي.

علامه دائودپوٽي جي لکيل ڪتابن، تحقيقي ڪشالن ۽ گوناگون ادبي خدمتن کان سنڌ جا ادبي حلقا چڱيءَ ريت واقف آهن. ويهارو کن سال اڳ، سنڌ ثقافت کاتي کي چڱي مَن ۾ پيئي، جو علامہ صاحب جي لکيل مضمونن کي گڏ ڪري ڪتابي صورت ۾ (”مقالا ۽ مضمون“) عنوان سان شايع ڪيو ويو. ان طرح قيمتي علمي مواد، يڪجا ٿي سگهيو.

اسان جي نوجوان جاکوڙي اديب، محترم ڊاڪٽر انور فگار هَڪڙي کي ذهن ۾ سُٺي سُجهي آئي، جو هن مخلص ادبي ڪارڪن، علامہ صاحب جا اُهي پکڙيل مضمون گڏ ڪري، اسان کي ڏنا، جيڪي ورهاڱي کان اڳ واري دؤر يا ان کان پوءِ جي رسالن ۽ اخبارن (مثلاً

"سنڌو"، "الوحيد" ۽ "مهراڻ" ۾ شايع ٿيا هئا. هَڪڙي صاحب جي أها جاکوڙ ۽ علمي محبت جس جي حقدار آهي. مون کي اهو لکندي فخر محسوس ٿئي ٿو تہ علامہ صاحب جي انهن مضمونن جو مجموعو "سون برابر سِگِڙا" جي عنوان سان سنڌي زبان جي بااختيار اداري پاران اهڙيءَ هڪ سُهڻيءَ ساعت جي موقعي تي شايع ڪري رهيا آهيون، جڏهن اثارتيءَ پاران ٢٢- نومبر ١٩٩٧ع تي، علامہ صاحب جي ورسيءَ جو پروگرام، سنڌ ثقافت ۽ سياحت کاتي جي سهڪار سان رٿيو ويو آهي.

"سنڌي زبان جو بااختيار ادارو" دراصل علامہ دائودپوٽي پارن ممتاز عالمن جي علمي خوابن جي تعبير آهي. هن اداري (جنهن ۾ مون کي تازو مئي ١٩٩٧ع کان چيئرمن جي حيثيت سان ڪم ڪرڻ جو موقعو مليو آهي) پنهنجي قيام کان وٺي جيڪو علمي ڪم ڪيو آهي، سنڌ وارن وٽان أن جي ميڃتا اسان لاءِ وڏي حوصلي افزائيءَ جو سبب آهي. منهنجي خوش قسمتي آهي، جو منهنجي سهڪار لاءِ اسان جي نوجوان اديب، تاج جويي وڏي اهتمام سان ڪم شروع ڪيو آهي. جنهن کي سيپٽمبر کان، سيڪريٽريءَ مقرر ڪيو ويو آهي.

هن موقعي تي آءٌ سنڌ جي سمورن علمي حلقن کي يقين ڏيارڻ ٿو چاهيان تہ اسان پنهنجي ڀرپور ڪوشش ۽ صلاحيتن سان سنڌي زبان جي بااختيار اداري جي ترقيءَ لاءِ وسان ڪونہ گهٽائيندا سين.

"سون برابر سِگِڙا" شايع ڪندي، مون کي ڏاڍي دلي خوشي محسوس ٿي رهي آهي، ڇو تہ هيءُ هڪ اهڙي باوقار ۽ ممتاز عالم جو قلمي ڪشالو آهي، جنهن جي بابرڪت شخصيت تي، سنڌ جي ايندڙ نسلن جو سلام رهندو

حمید سنڌي
چيئرمن
سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو

حيدرآباد
١١- نومبر ١٩٩٧ع

مهاڳ

سنڌ ۾ جيتوڻيڪ جديد مغربي تحقيقي کي ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻيءَ روشناس ڪرايو، ليڪن ان کي صحيح معنيٰ ۾ اڳتي وڌائي وڃڻ ۾ علامه دائود پوٽي جو وڏو ڪردار آهي. ڊاڪٽر دائود پوٽي صاحب، شاهه ڪريم، خواجه محمد زمان لنواريءَ واري ۽ ميين عبدالرحيم گرهوڙيءَ تي مشتمل نوعيت جو ڪم ڪري، سندن سوانح، دؤر ۽ ڪلام کي نروار ڪيو، ۽ ان طرح سنڌي ادبي تاريخ جي اهم ڪڙين کي ملائي، پاڻ هڪ وڏي خال کي پريائون.

علامه دائود پوٽي، سنڌ جي تاريخ تي به پائدار ڪم ڪيو. ٻن تاريخي ماخذن "چچ نامه" ۽ "تاريخ معصوميءَ" جي جديد طرز تي ايڊيٽنگ، حاشيه نگاري ۽ تقابلي ابياسَ، علامه صاحب کي سنڌ ۽ ان وقت جي سڄي هندستان ۾ وڏي مڃتا ڏياري. پوري ننڍي کنڊ ۾ سندن علمي ۽ تاريخي قابليت جي هاڪ تي ويئي. ان سلسلي ۾ علامه غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب لکي ٿو ته : هڪ دوست خبر ڪئي ته جڏهن هندستان جي مشهور محقق ۽ دنيا جي وڏي مفسر ۽ عالم مولانا ابوالڪلام آزاد "تاريخ معصوميءَ" تي علامه دائود پوٽي جي مقدمي ۽ تعليقات کي ڏٺو، تڏهن فرمائڻ لڳو ته "سرزمين سنڌ اڃا به محقق عالمن کان خالي نه آهي" (نئين زندگي جون ١٩٥٨ع ص ٨).

ورهاڱي کان پوءِ سنڌ جي تاريخ تي سنڌي ادبي بورڊ جيڪو ڪم ڪيو آهي، ان جو صحيح معنيٰ ۾ باني مباني علامه دائود پوٽو هو.

مٿي ذڪر ڪيل علمي ۽ ادبي ڪمن کان علاوه ڊاڪٽر صاحب وقت به وقت مختلف مخزنن ۽ رسالن لاءِ مضمون ۽ مقالا پڻ لکيا. اهڙين تحريرن ۽ لکڻن جي پنهنجي جاءِ تي گهڻي علمي ساک آهي. رسالي "نئين زندگيءَ" ۾ ڇپيل سندن مقالا ۽ مضمون، ڪجهه سال ٿيا ته خانم خديجه دائود پوٽو صاحبه مرتب ڪيا ۽ جناب حميد آخوند صاحب جي سعيي سان "شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز" (نومبر ١٩٧٨ع ۾) ڪتابي شڪل ۾ ڇپائي پڌرا ڪيا. ليڪن علامه صاحب، پنهنجي دور ۾ ڇپجندڙ ٻين ادبي رسالن لاءِ به ڪافي ڪجهه لکيو هو، ۽ انهن رسالن جا ايڊيٽر وڏي شوق ۽ اهتمام سان، سندن تحريرن کي ڇاپيندا هئا. ان ڏس ۾ شڪارپورمان نڪرندڙ "سنڌو" مخزن کي وڏي اهميت حاصل آهي.

"سنڌوَ" ، جنوري ١٩٣٢ع کان بولچند وسومل راڄپال جي ادارت ۾ شڪارپور مان شايع ٿيو. آڪٽوبر ١٩٣٥ع تائين شڪارپور مان شايع ٿيڻ کان پوءِ اهو رسالو "ميان جي ڳوٺ" شڪارپور منتقل ڪيو ويو ۽ اتان ئي پڌرو ٿيندو رهيو. سن ١٩٣٩ع ۾ "ميان جي ڳوٺ" کان جيڪب آباد ڏانهن نيو ويو ۽ بعد ۾ وري "ميان جي ڳوٺ" آندو ويو. سن ١٩٤٧ع ۾ اهو "ڪراچي" مان شايع ٿيڻ لڳو ۽ آگسٽ

١٩٤٧ع تائين شايع ٿيڻ کان پوءِ بند ٿي ويو. (ورهاڱي کان پوءِ ڪجهه سالن تائين پارت مان بہ نڪتو). "سنڌوَ" ۾ شايع ٿيل علامہ صاحب جا مقالا ۽ مضمون، هتي گڏ ڪري ترتيب ڏنا ويا آهن. هي تحريرون ورهاڱي کان اڳ جون آهن، جن ۾ ڪي علمي مسئلا آهن تہ ڪي ادبي مباحثا آهن. ان کان علاوه هنن لکڻن ۾ سنڌي ادب جي اوسر، لغت، صورت خطيءَ ۽ سنڌي ادب جي تاريخ بابت پڻ ڪي بنيادي مسئلا نروار ڪيل آهن. علامہ دائود پوٽي صاحب جن هنن لکڻن ۾، جن ادبي مباحثن ۽ مسئلن کي ڪنيو آهي، اهي يا تہ ورهاڱي جي اثرن ختم ڪري ڇڏيا آهن يا وري نت نون انڪشافن ۽ ادبي تحقيقَ، انهن کي ڀرپور طريقي سان اجاگر ڪري ڇڏيو آهي. ان هوندي بہ اڄ صدي اڳ لکيل هنن مقالن ۽ مضمونن جي هڪ مستقل اهميت ۽ حيثيت آهي.

علامہ ڊاڪٽر دائود پوٽي صاحب جا "سنڌوءَ" کان سواءِ هڪ مقالو "الوحيد اخبار جي ١٤-آگسٽ ١٩٤٩ع جي آزادي نمبر" تان، "سرها گل جي تمهيد" مقالو "سرها گل" (١٩٣٤ع) ۾ ڇپايل ڪتاب جي مهاڳ تان ۽ هڪ مقالو سنڌي ادبي بورڊ جي ٽماهي رسالي "مهراڻ" مان ڪٺي، هن ڪتاب ۾ شامل ڪيو ويو آهي. هن ميڙا چونديءَ کان پوءِ بہ خاطري آهي تہ ڊاڪٽر صاحب جا ڪيترا مقالا، تقريرون ۽ مضمون اڃا بہ ٽڙيل پکڙيل حالت ۾ جدا جدا رسالن ۽ اخبارن ۾ موجود هوندا. اهڙي مواد جي نشاندهي، حاصلات ۽ ترتيب لاءِ مستقبل ۾ منهنجي ڪوشش جاري رهندي.

آخر ۾ آءٌ سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري جي سربراهہ محترم حميد سنڌي صاحب ۽ سيڪريٽري تاج جويي صاحب جن جا دل سان ٿورا مڃان ٿو، جن هن ڪتاب جي اشاعت ۾ خاص دلچسپي ورتي آهي.

پروفيسر ڊاڪٽر هدايت پريم ۽ سائين غلام محمد لاکي صاحب جن جا پڻ ٿورا، جن مفيد مشورا ڏنا. دوست غلام محمد رئيساڻي صاحب مسودن جي پريس ڪاپي تيار ڪرڻ ۾ مدد ڪئي، ان لاءِ سندس احسان ياد رهندا.

اعواڻ محلو، هزاري در
شڪارپور

ڊاڪٽر انور فگار هَڪڙو

سنڌي شاعر ۽ سنڌن شعر

سيڪنهن قوم جو علم ادب (ساهت) پهريائين پهريائين شعر سان شروع ٿيو آهي. اوائلي حالت ۾ انسان جا جذبا ۽ شعور، صحيح ۽ صاف رهن ٿا. جيئن سُرندي جي تارن کي ٿوري ئي ڇهڻ سان سرود نڪرندو آهي، تيئن سالم دل تي ٿوري ئي جَهبي اچڻ سان عظيم اثر ٿئي ٿو. قدرت جي من موهيندڙ نظارن پسڻ ڪري، جا قلب ۾ رِقت ۽ خوشي پيدا ٿئي ٿي، تنهن جي اظهار ڪرڻ لاءِ شعر ئي هڪ مناسب وسيلو آهي. شعر سان گڏ وزن ۽ قافيي جي شموليت ڪري، ان مان دل جي رقص ۽ راڳ جي مدعا پوري ٿئي ٿي. جنهن صورت ۾ دل مان نڪتل سخن دل تي اثر ڪن ٿا، تنهن صورت ۾ شعر، جو پڻ دل جي پيدائش ۽ اندر جي آهه آهي، تنهن جو اثر دل تي گهڻو ۽ گهاٽو ٿئي ٿو. انهيءَ ڪري ئي ابتدائي حالت ۾ شعر، نثر کان اڳ وجود ۾ آيو آهي. شعر جو اصل بنياد مذهب آهي. قدرت جي غيبي طاقتن پر ڊڄي، پورڙن ماڻهن انهن جي خاطريءَ ۽ رضامنديءَ لاءِ گيت ڳايا ۽ ڪرم ڪريائون بجا آنديون.

سنڌ ملڪ ۾ قديم الايام کان ماڻهن جي ٻولي سنڌي هئي، جيئن عربي تاريخ نويسيءَ جي ليکڪن مان پڌرو آهي. اصطخري، جنهن پنهنجو ڪتاب "مسالڪ الممالڪ" سن ٣٤٠هه (٩٥٠ع) ڌاري لکيو آهي، سو چوي ٿو ته (ص- ١٧٧) "منصوره ۽ ملتان ۽ انهن جي اردگرد وارن شهرن جي ٻولي عربي ۽ سنڌي آهي." اهڙيءَ طرح مقدسي پنهنجيءَ جاگرافيءَ (لکيل ٣٧٥ هه مطابق ٩٨٥ع) "احسن التقاسيم في معرفت الاقاليم"، ۾ ديبل جو بيان ڪندي لکي ٿو ته (ص - ٤٧٩) اُتي جا رهاڪو گهڻو ڪري واپاري آهن ۽ سنڌن ڪلام سنڌي ۽ عربي آهي. البيروني (٣٦٢ - ٤٤٠هه مطابق ٩٧٣-١٠٤٨ع) پنهنجي مشهور ڪتاب، "تاريخ الهند" (ص-٨٢) ۾ لکي ٿو ته "ڏاڪڻيءَ سنڌ ۾ سمنڊ جي پر وارن شهرن ۾ ملواري ۽ ڪن پاڳن ۾ اردِناگري صورتخطي استعمال ۾ ايندي هئي".

هي احوال سنڌ جي عربي فتح کان پوءِ جو آهي، پر ان کان اڳ ۾ ئي عربن سان واپاري ناتن هئڻ ڪري سنڌي ٻاشا ۾ ڪيترائي عربي لفظ گڏجي ويا هئا. آڻي باقي ٧١٢ع کان پوءِ جڏهين سنڌ جي حڪومت عربن جي هٿ

۾ اچي وئي، تڏهين جيئن ايران ۾ پهلوي ڦري پارسي ٿي وئي، تيئن سنڌي صورتخطي بہ ملواريءَ ۽ ارڏناگريءَ مان منجي، موجوده عربي شڪل ورتي، جنهن کي هاڻ خبطي مغربي تقليد جي لهري ۾ اچي لاطيني لباس ۾ آڻڻ جي ڪوشش ڪري رهيا آهن. بهرحال سن ٩٣هہ مطابق ٧١٢ع کان وٺي، جنهن ۾ عربن سنڌ فتح ڪئي، ويندي ٧٧٧هہ مطابق ١٣٧٥ع تائين، جنهن سال ۾ ڄام تماچي سمو سنڌ جو حاڪم ٿيو، سنڌي شعر جو پتو ڪونہ ٿو پوي. اگرچه يقين سان چئي سگهجي ٿو، تہ انهيءَ ساري عرصي ۾ عام ماڻهو سنڌي ٻولي ڳالهائيندا هئا. انومان ڪڍجي ٿو تہ نثر ۽ نظم پهريائين عربيءَ ۾، پوءِ فارسيءَ ۾ (خصوصاً ارغون ۽ ترخان گهراڻن جي زماني کان وٺي) لکڻ ۾ ايندو هو، ڇاڪاڻ تہ رعيت هميشه پنهنجي حاڪمن جون ئي رسمون ريتون اختيار ڪندي آهي، "الناس عليٰ دين ملوڪهم". سنڌي شعر ڪڏهين شروع ٿيو، تنهن جي پوري خبر نٿي پوي، ڇو تہ زماني جي خُورد بُرد ڪري اڳين جا دفتر اسان جي هٿ ۾ نہ اچي سگهيا آهن، ۽ نڪي ڪي وري غفلت وچان پوين جي ڪارنامن جي سار سنڀار لڌي اٿئون. بهرحال ان جا پرباڻ انين صدي هجريءَ (١٤ صدي عيسويءَ) ۾ پڌرا ٿين ٿا. ڄام جونا خان* جي ڏينهن ۾ شيخ حماد ولد شيخ رشيد الدين جماليءَ نالي هڪ بزرگ ٿي گذريو آهي. سنديس خانقاهہ ساموئيءَ جي دامن هيٺان هئي ۽ اتي ئي دفنيل آهي. سدائين برقعي اندر حجري ۾ گذاريندو هو. سنديس صحبت جا سيڪڙو بہ حجري ٻاهران ويهي ساڻس رهاڻيون ڪندا هئا، ۽ منجهانس ظاهري توڙي باطني علم جو فيض پرائيندا هئا. سندس مريدن مان تماچيءَ ۽ پٽس صلاح الدين کي وٽس وڏو قرب حاصل هو. ڄام جونا خان کي اهو اچي خدشو دل تي وينو، تہ متان ڪنهن مهل درويش دعا ڪري، ولايت تماچيءَ ۽ پٽس کي وٺي ڏئي. سو ڳجهت ۾ ڪين ڪنبيي دهليءَ روانو ڪيائين. ان حادثي کان پوءِ تماچيءَ جي ماءُ هر روز صبح جو شيخ جي چائنٺ چمڻ ويندي هئي. ڪنهن ڏينهن شيخ جي نظر هن پوڙهيءَ تي پيئي ۽ کانئس پٽس جو احوال پڇيائين. مائيءَ اکين ۾ آب آڻي شيخ کي عرض ڪيو تہ "ڪيئن بہ ڪري ڇُڏايونِ." سڻندي ئي شيخ تي هڪ عجيب حالت طاري ٿي ۽ جولان ۾ اچي، هڪ سنڌي بيت وڏي واڪي پڙهيائين، جنهن ۾ سندن موٽي اچڻ ۽ ملڪ وٺڻ جو پڻ اشارو ڪيائين**. ڪريم جي قدرت جو انهيءَ ئي رات ۾

---

* ڄام جوڻو (ت.ج)

** جوڻو مت اوڻو، آءُ تماچي آءُ،
سماجهي ٻاجهہ پيئي، ترسين لئو راءُ. (ت . ج)

سندن بند خلاص ٿيا .... (تحفة الڪرام ص ١٨٢-١٨٣) جيڪڏهن اها روايت سچي آهي تہ انهيءَ بيت جي تاريخ سن ٧٧٧هہ مطابق ١٣٧٥ع ۾ مقرر ڪري سگهجي ٿي، ڇاڪاڻ تہ انهيءَ ئي سال ۾ جام تماچيءَ ملڪ جي واڳ ورتي. ساڳئي سمي حاڪم جي ڏينهن ۾ ساموئيءَ جو قصو مشهور آهي، جو مون انگلينڊ ۾ برٽن صاحب جي ڪتاب "سنڌ ۽ سندس قومون" تان اُتاريو هو، جنهن جو اختصار، پروفيسر گربخشاڻيءَ واري شاهہ جي رسالي، حصي ٽئين ۾ درج ٿيل آهي. (ڏسو ص ٢٧٢-٢٧٣) انهن ستن شهيدن (هفت تنن) جون پيشن گويون، جن کي عام طرح ماموئيءَ يا ساموئيءَ جا بيت ڪري سڏيندا آهن، هن ريت آهن:

پهريون درويش:

هاڪ وهندو هاڪڙو، پڇندي ٻنڌ اروڙ،
ٻہ مڇي ۽ لوڙهہ، سمي ويندي سوڪڙي.

ٻيون درويش:

وسي وسي آر، جڏهين وڃي ٿڌندو،
تڏهن ٻاروچاڻو ٻار، پنجين درمين وڪبو.

ٽيون درويش:

ڪاري ڪاپاري، جهيڙو لڳندو ڇهہ پهر،
مر مڇي ماري، سک وسندي سنڌڙي.

چوٿون درويش:

مر مڇي ماري، مر مڇيءَ کهڙا پار؟
هيٺين ڪاريون پوتيون، مٿن ڪارا وارَ.

پنجون درويش:

لڳندي لاڙان، سونڪو ٽيندو سري ۾،
جڏهين ڪڏهين سنڌڙي، اُوڳاڻا وٺاهہ.

ڇهون درويش:

نيرا گهوڙا ڏيرا، اتر ڪٿون ايندا،

گھاگھيريون گسن تي، وراهي ويندا.
تهان پوءِ ٽيندا، طبل تاجاڻين جا.

ستون درويش:

اچي ويهجا ماڙهئا! ننگر جي آڌار،
پراٺا پرار، نوان م اڏج نجهرا.

ڏسو برٽن توڙي هيگ صاحب کي "The Indus Delta Country" (ص- ١٢٥-١٢٧). انهن مان ڪيترن بيتن جي صحت ۾ شڪ آهي، پر تنهن هوندي به اقرار ڪرڻو ٿو پوي، ته ڪم از ڪم پهرين، ٻي ۽ ستين پيشنگوئي سچي آهي، ۽ هر هڪ ۾ سما راڄ جي زواليت ڏي اشارو آهي. جي ائين آهي ته اهي بيت سڀ کان آڳاٽا آهن. سما خاندان جي پڇاڙي سن ١٥٢٣ع ۾ ٿي، جڏهين شاهه بيگ ارغون جي مرڻ کان پوءِ ڄام فيروز ڪڇ کان وڏو ڪٽڪ چاڙهي آيو ۽ شاهه حسين جي هٿان "ڪاري ڪبڙلو" (ڪاري ڪاٻاري) وٽ سخت شڪست کائي گجرات ڏي ڀڄي ويو، جتي ٿي باقي حياتيءَ جا ڏينهڙا سک سان ڪاٽيائين.

شيخ پريو (بريه) ويرداس هڪ وحداني مجذوب ٿي گذريو آهي، جو اصل ۾ برهمڻ هو. هميشه جبلن ۽ وادين ۾ راڳ تنواريندي جهنگلي مِرُن سان گهاريندو هو، ۽ ماڻهن جي ميڙ کان ٿهندڙ هو. آخري ڏينهن ۾ گنجي ٽڪر تي آستانو ڪيائين، جتي ماڻهن جا حشام سنديس زيارت لاءِ ويندا هئا ۽ ڀڃڻ ڳچڻ کان سواءِ من مرادون لهندا هئا. حديقة الاولياءَ واري لکيو آهي، ته" هڪ دفعي جڏهين مان سنديس خدمت ۾ حاضر ٿيس، تڏهن هڪ سنڌي بيت ويٺي پڙهيائين. دل ۾ آيم ته اهو بيت الاجي سندس آهي يا ڪنهن ٻئي جو. تنهن تي سواءِ ڪنهن سوال جي، جواب ڏنائين، ته هيءُ بيت اسحاق آهنگر (لوهار) جو چيل آهي(*). هن درويش ٩٠٣ هه مطابق ١۴٩٧ع ۾ وفات ڪئي ۽ گنجي ٽڪر جي دامن ۾ پوريل آهي". (ڏسو تحفة الڪرام ص ١٧٩).

اهڙيءَ طرح راڻدن** جي شهر ۾ درويش راڄو (راجه) هڪ خُوددار

(*) هجان مان جهرڪ، ويهان پريءَ جي سُپَ تي
ڪَرن مان ڊرڪ، ڀاڄهاري ٻوليءَ ۾. (ت ج)

** شايد راڌڻ (ت - ج)

سيد مست تي گذريو آهي، جو هميشه هتين پيرين اُگهاڙو گهمندو هو، ۽ ڪٿي به ٽڪاءُ نه ايندو هوس، ۽ جنهن زبان وهندي هيس، تيئن ٿيندو هو. چون ٿا ته جڏهن ڪو معاملو پيش ايندو هوس، تڏهن انهيءَ ئي هنڌ بيهي مٺي آواز سان سنڌي بيت پڙهندو هو ۽ جيڪي چوندو هو سو ٿيندو هو. سن ٩٧٧هه مطابق ١٥٦٩ع ۾ وفات ڪيائين. (تحفة الڪرام ص ١٧٩).

مٿين حقيقتن مان پڌرو آهي، ته سنڌي شعر جي شروعات چوڏهين صدي عيسويءَ جي آخر ۽ پندرهين صديءَ جي اوائل ۾ ٿي آهي، ان کان اڳ جي سنڌي شعر تي ايترو ته ڌُنڌ چڙهيل آهي، جو نور جو هڪ ترورو به نظر نٿو اچي. شاهه ڪريم جو ڪلام سنڌي شعر جو "وهائو تارو" آهي، ۽ منجهانئس انهيءَ پرپات جا پهريان پرتوا پون ٿا، جن جو شمسي شعاع، شاهه عبداللطيف جي بيتن ۽ ڪافين ۾ ظاهر ٿئي ٿو. شاهه ڪريم ١٠٣٠هه مطابق ١٦٢٠ع ۾ چالاٿو ڪيو، ان ڪانپوءِ تقريبن سؤ سالن تائين وري شعر جو دَهو ڪونه ٿو پوي. اوندهه انڌوڪار آهي. شاهه عنايت الله صُوفي جهوڪ واري جي شهادت جو سال ١١٣٠هه آهي. ان بزرگ جا ارشاد ۽ مقولا ضرور شعر جي صورت ۾ هوندا، ۽ جيڪڏهن درگاهه جي فقيرن وٽ اجا تائين سندس ڪلام موجود آهي، ته ڪوشش وٺي ڪنو ڪرڻ گهرجي. شاهه شهيد جو مٿو ڪوڙڻ، ۽ لطيفي لات جو شروع ٿيڻ، چاڪاڻ ته سچو شعر به اهو روحاني ڪرشمو آهي، جنهن جو اثر ڪڏهين نٿو ٽٽي. هڪڙي پُوٽي اجا پوري نٽي ٿئي، ته ٻي تند تاڃي ٿي. اهو نظم جو ڏاڳو ڪڏهين ڇڄڻ جو نه آهي. هڪ مشهور عربي شاعر ابو تمام جو قول آهي:

ولکنه صوب العقول اذا انجلت
سجائب منه اعقبت بسحائب

"پر اهو (يعني شعر) عقلن جو مانو مينهن آهي، جڏهين ان جا ڪي ڪڪر وهي وڃن ٿا، ته انهن جي پٺيان وري ٻيا پيدا ٿين ٿا."

شاعرن جا طبقا

سنڌي شاعرن کي چئن طبقن يا دورن ۾ ورهائي سگهجي ٿو:
١. اڳاٽا، ٢. وچان، ٣. پويان، ۽ ٤. نوان.

پهريون دور:

اڳين جو دور سن ٧٧٧هه مطابق ١٣٧٥ع کان شروع ٿئي ٿو، ۽ ١١٣٠هه مطابق ١٧١٨ع ۾ ختم ٿئي ٿو. ان ۾ ڪيترا گمنام شاعر ۽ بزرگ جهڙوڪ شاهه عبدالڪريم بلڙيءَ وارو ۽ شاهه شهيد جهوڪ وارو ۽ ٻيا اچي وڃن ٿا. انهن کان سواءِ ارغون ۽ ترخان گهراڻن جي ڏينهن ۾ فارسي شاعرن جو چلتو هو. وڏيڪ پَرو ڪونه ٿو پوي ۽ نڪي وري سنڌي شعر سان انهن جو ڪو واسطو آهي، ڇاڪاڻ ته سنڌي شعر اول کان وٺي بلڪل علحده اصولن تي چوڻ ۾ آيو آهي. گمنام شاعرن جو ڪلام خير ڪو بچيو آهي. ان مان ساموئيءَ جا متي ڏنل بيت عام طرح مشهور آهن. اهي شاعر گلاب جي گلن جيان برپٽ واسي، زماني جي تکي طوفان اڳيان الوپ ٿي ويا. ڪنهن به لکندڙ سندن حيرت ناڪ ۽ ناپيد هستيءَ تي روشني نه وڌي. قرائن مان ائين ٿو معلوم ٿئي ته سندن ڪلام جو مضمون ”دوهرن“ يا ”ڏوهيڙن“ جي شڪل ۾ هو، جن ۾ سياٽپ جون رمزون، پهاڪا ۽ صوفياڻا خيال سمايل هئا، ۽ جيئن ته سنڌي ٻولي ان زماني ۾ ڪتابي ٻولي نه هئي، تيئن اهو قلمبند نه ٿيڻ ڪري رفتي رفتي ماڻهن جي حافظي تان ميسارجي ويو. انهن گمنام وڏاڪن جي سخن جا جهلڪا پهريائين پهريائين شاهه ڪريم جي ڪلام ۾ نظر اچن ٿا. سندس ارشاد جي موقعي تي چيل سنڌي دوتُڪا بيت، محمد رضا بن عبدالواسع عرف مير دريائي ٺٽويءَ پنهنجي فارسي ڪتاب ”بيان العارفين“ ۾ داخل ڪيا آهن، جو هن سن ١٠٣٨هه مطابق ١٦٣٨ع ۾ يعني شاهه ڪريم جي وصال کان اٺ سال پوءِ تصنيف ڪيو. سن ١٢١٠هه مطابق ١٧٩٥ع ۾ عبدالرحمان ولد محمد ملوڪ ڪاٺ ٻانيڻ، اُن جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو ۽ مخدوم عبدالصمد بن حاجي محمد مقيم نورنگ پوٽي، ان کي ١٢٩٣هه مطابق ١٨٧٦ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو. هاڻ اسين هن دور جي شعر جون خصوصيتون بيان ڪري، ان جي تنها نمايندي جي حياتيءَ ۽ ڪلام تي تبصرو ڪنداسين.

(ماهوار ”سنڌو“ جنوري ١٩٣٤ع)

سنڌي شاعر ۽ سنڌن شعر

زماني جي گرفتارين ڪري فرصت نہ ملي آهي، جو پنهنجي دلخواه مضمون جو سلسلو جاري رکان. ازانسواءِ جن قلمي ڪتابن جي ضرورت هئي، سي بہ اجا تائين ماڻهن جي تنگدليءَ ڪري نہ ملي سگهيا آهن. جيئن تہ "بيان العارفين" جي قديم فارسي نسخي جي ڳولا ۾ هوس، پر اهو بہ هيل تائين هٿ نہ آيو آهي. قاضي قاضن جا بيت، جي شاهہ عبدالڪريم واري رسالي ۾ موجود آهن، ۽ پهريائين پهريائين مرحوم مرزا قليچ بيگ صاحب ظاهر ڪيا، پر جيتوڻيڪ ولس مصنف جو هٿ اکر نسخو موجود هو، ۽ پيو بہ ذخيرو هَڪيو حاضر هوس، تڏهن بہ ايتري قدر غلطيون ڪيون اٿس، جو صحيح پڙهڻيون، سواءِ ڪن ٿورن بيتن جي معلوم نٿيون ڪري سگهجن. تنهنڪري مرحوم جو ڇپايل "رساله ڪريمي" بلڪل بيڪار آهي، ڪٿي ڪٿي تہ فارسي عبارت بہ صحيح پڙهڻ نہ آئي اٿس، جيئن اسين هيٺ ڏيکاريندا سين. عبدالرحمان ولد محمد ملوڪ ڪاڻ ہانيڻ واري سنڌي "بيان العارفين" ۾ بہ ڪاتبن اهڙا هاڃا ڪيا آهن، ۽ اهڙي جهالت ڏيکاري اٿن، جو بيتن جي معنيٰ ۽ مطلب جي خبر ئي نٿي پئي، ڇاڪاڻ جو پڙهڻيون بلڪل غلط آهن. خدا ڪري جو بلڙيءَ وارو "بيان العارفين" جو اصلي نسخو، جو پڻ مصنف جو هٿ اکر لکيل آهي، ۽ جو پروفيسر گربخشاڻيءَ وٽان بلڙيءَ جي گادي نشين سيد غلام حيدر شاهہ جي خاص ماڻهوءَ وٺي، گم ڪري ڇڏيو آهي، اهو هٿ اچي، تہ هوند سڀ سٽائي ٿي پئي، ۽ شاهہ عبدالڪريم جي ساري ڪلام کي نئين نموني ۾ پڙهندڙن اڳيان پيش ڪجي. مرحوم مرزا قليچ بيگ وارا بہ نسخا پڻ پهچ کان ٻاهر آهن، سندس فرزند رشيد مرزا افضل بيگ کي بار بار استدعا ڪئي وئي آهي، پر اجا اميد جي مکڙي نہ کلي آهي. جيڪڏهن مرحوم مرزا صاحب جا پويان بہ مارگنج وانگر ٿيندا، تہ مرحوم جو ڪتب خانو بہ آخر لنواريءَ جي بزرگن جي ڪتب خاني وانگر ڪُئن جو قوت ٿي ويندو. الله شل ڇڱي مت ڏئين، جو انهيءَ علم جي فيض کي جاري رکن.

شاهہ ڪريم کان اڳ سنڌي شعر تي بلڪل پردو پيل آهي. پر "بيان العارفين" پڙهندي ڏٺم، تہ منجهس پيا بہ ڪيترا فالتو بيت آهن، جن مان

سٺ قاضي قاضن جا آهن ۽ ڪي ٿورا گمنام شاعرن جا آهن. باقي بيت جيڪي شاهه ڪريم ڏي منسوب آهن، تن مان به ڏسجي ٿو ته ڪيترا سندس نه آهن، پر ڪن اڳوڻن ڏاهن ۽ شاعرن جا آهن، جي ارشاد ڪندي پڙهيا اٿس - مثلاً جي ڪٿي اٿين جاٽايل آهي ته هن ڪان پوءِ هي سنڌي بيت پڙهيائين، تنهن ڪري هرو پرو اها معنيٰ ناهي ته اهو ڪو بيت خود شاهه ڪريم جو آهي. تنهن ڪري "رساله ڪريمي" ۾ آيلن بيتن ڪي بلڪل سچو نٿو چئي سگهجي. هاڻ پهريائين اسين انهن بيتن جو وستار ڪريون ٿا، جي ظاهر ظهور ڏاريا آهن ۽ ان ڪان پوءِ قاضي قاضن جو احوال ڏينداسين:

شاهه ڪريم جي رسالي ۾ آڳاٽا ڏاريا بيت:

هڪڙي دفعي شاهه ڪريمُ پنهنجي مريدن سميت سير جي سانگي سوار ٿي نڪتو. واٽ تي سامهون هڪڙو درويش نظر چڙهيس، جو اڳ ۾ مجاهدي ۽ ترڪ لباس ڪري مشهور هو، پر هن وقت مٿس اڇي چادر ۽ اڇي دستار هئي. جڏهن پير صاحب ڪي مليو، تڏهن ڏانهنس نهاري فرمايائين ته "تون ته اُهوئي آهين جو اڳي هئين". تڏهن فقير دل ۾ جاتو ۽ اُيي عرض ڪيائين ته :

پيتو ڳُرِ پرکيو، ور وکائي پيئي،
جا تو اندر ڪاءِ، معلوما محبوب ڪي. (١)

ڪنهن پيري شاهه ڪريم جي مريدن ڪائنس هن بيت جي معنيٰ پڇي (٢)

ڪارين ڪنين ڪکڙين، ڪره ولاڙيو وجن،
ويلو ڪن نه وچ ۾، نه اوڳار پڇن (٣).

---

(١) پرکيو = آزمايو
ور = اٿلو
وکائي = وڳوڙ
نقصان
ڪائي = ڪائي ٿي
معلوما = معلوم آ
(٢) جيسين هن بيتن جي سچي پڙهڻي معلوم ٿئي، تيسين ڏنل قرانن ڪي شڪي سمجهڻ گهرجي.
(٣) "ڪارن ۽ ڪکڙن ڪن وارا ڪرها (اُٺ) ولاڙ (لُڙ، تکا) پيا وڃن، نه واٽ تي ويلو ڪن ٿا ۽ نه اوڳارڻ جو وارو ملين ٿو."
ٻي پڙهڻي هن ريت آهي :
ڪاري گهڻين ڪکڙين، ڪر ولاڙ وڃن،
ويلو ڪن نه وچ ۾، نه اوڪار پڇن.
يعني گهڻن ڪارن ڪکرن وارا جڻ ته لُڙ پيا وڃن، نه واٽ تي ساهي کڻن ٿا، ۽ نه پاريتا پڇن ٿا. پهرين پڙهڻي، جنهن ۾ رات [illegible] ن ڪي اٺن سان مشابهت ڏني ويئي آهي، زياده وزنائتي ڏسڻ ۾ اچي ٿي. بهرحال هڪڙي
[illegible]

پاڻ ورندي ڏنائين تہ هڪڙي معنيٰ آهي "ڏينهن ۽ رات سين مشابهت" جي گذرندا وڃن ٿا ۽ فرصت نٿا ڪن ۽ ٻي معنيٰ "دمن يا پساهن سان. موافق آهي، جي هڪ ٻي پٺيان پيا لنگهن".

هڪ لڳا شاهہ ڪريم کي سندس مريدن چيو تہ "فلاڻو اسان جي اڳيان هيءُ بيت ٿو پڙهي. اسين حيرت ۾ آهيون ۽ ان جي معنيٰ پروڙي نہ ٿا سگهون":

وائي وڃيم شال، ڪنن سين ڪين سڻان!
پلو ڪري پال، تہ اکين سين انڌو ٿيان!

پاڻ فرمايائين تہ "سچ چيو اٿس. اهو ڪو خدا جو دوست آهي. ڇا ڪان تہ "العارف لاينظر ولايسمع غيره" - (سچو عارف ۽ ڪامل اهو آهي جو خدا کان سواءِ ٻيو نڪي ڏسي نڪي ٻڌي).

جوانيءَ ۾ شاهہ ڪريم سماع جو گهڻو شوقين هوندو هو، ڪنهن ڏينهن سماع ڪندي قوال هيٺيون بيت ڏنو:

اکڙيون ملير ۾، جنين راتو ڏينهن،
عمر آسائن سين، هاٿي ڪندين ڪيئن. (*)

تنهن تي شاهہ ڪريم کي وجود ۾ جوش ۽ شوق ٿيو، ۽ انهيءَ حالت ۾ پنهنجي چادر لڱن تان لاهي قوال کي ڏنائين ۽ پاڻ اگهاڙن ڪلهن سان حجري ڏي هليو ويو. قوال اها چادر ڪيس موٽائي ڏيڻ جي ڪئي، پر نہ ورتائينس. اٽلندو ڏهہ ڪاسا نانگليءَ جا بہ ڏياريائينس.

قاضي قاضن سيوستاني بکري (١):

قاضي قاضن (يا قاذن) ابن قاضي ابو سعيد ابن قاضي زين الدين بن قاضي قاضن هڪ مشهور معروف شخص ٿي گذريو آهي. سندس حياتيءَ جو مختصر احوال، تاريخ معصوميءَ ۾ ڏنل آهي. تحفة الڪرام واري پڻ لفظ

(* آسائن= آسائتن، اميدوارن.

(١) خبر نہ ٿي پوي تہ ڪهڙي قاضي قاضن جا اهي بيت آهن؟ تحفة الڪرام مان معلوم ٿئي ٿو (ٻيني ڇاپو، ص ٢٢١) تہ ٻيو بہ هڪ بزرگ قاضي قاضن نالي ٿي گذريو آهي، جو پڻ هڪ عارف ۽ ٿلوڙي جو صاحب هو. سندس پيءُ قاضي تاسم هڪ مشهور فاضل ۽ ڪامل آدمي هو. قاضي قاضن جو پٽ محمد يعقوب ٺٽجهہ وقت بکر جو قاضي ٿي رهيو ۽ پيو پڻ مخدوم عبدالغفار پنهنجي علميت ڪري "اسدالعلماءُ" سڏبو هو. ٻيئي قاضي قاضن قريباً هڪ زماني جا ٿا ڏسجن، پر منهنجي نظر ۾ اهي بيت قاضي قاضن سيرهائيءَ جا آهن.

بلفظ اُن تان نقل ڪيو آهي، ۽ ڪنهن قسم جو منجهس اضافو نہ ڪيو آهي. هي صاحب گهڻن قسمن جي علمي فضيلتن سان سينگاريل هو. قرآن مجيد جو حافظ هو ۽ قرآت ۽ تجويد بہ چڱيءَ طرح ڄاڻندو هو. حديث، تفسير، اصول فقه، تصوف ۽ علم آلات (ڪَلَن ڏاهپ جي هنر) ۾ گهڻو عبور هوس. انشاء (لکپڙهہ جي علم) ۾ تہ سندس جوڙ جيس ڪونہ هو، ۽ علم سياق (حسابدانيءَ) کان پڻ پليءَ پت واقف هو. ڀوهہ جوانيءَ ۾ سيد محمد جونپوريءَ، جو ميران مهديءَ جي نالي پڌرو آهي، (١) تنهن جي مريدن جي لڙهہ ۾ شامل ٿيو، جنهن ڪري شريعت جا عالم کيس ٽوڪيندا هئا. انهيءَ مان ڏسجي ٿو تہ قاضي قاضن جو تصوف ڏي خيال مريديءَ کان پوءِ ٿيو. سلوڪ جي واديءَ ۾ گهڻيون رياضتون ڪيائين ۽ سير سفر بہ ڏاڍا ڪيائين.

تاريخ ١١ محرم ٩٢٧ هہ مطابق ٢٣ - ڊسمبر ١٥٢٠ع جو جڏهن شاهہ بيگ ارغون ٺٽي جي ويجهو درياهہ پار لنگهي، ڄام فيروز جي لشڪر کي شڪست ڏني، جو دريا خان جي سرڪردگيءَ هيٺ هو، تڏهن شاهہ بيگ لاڳيتو ويهہ تاريخ تائين ٺٽي ۾ عام ڦُرَ جو حڪم ڏنو. ڪيترن ماڻهن جو اهل عيال پڪڙيو ويو ۽ پڻ ڄام فيروز جا يار شهر اندر رهجي ويا. جڏهن شاهہ بيگ کي خبر پئي، تڏهن ڪن چڱن مڙسن کي ڏياري موڪليائين تہ ڄام فيروز جي حويليءَ تي پهرو ڏين ۽ ان جي حرم جي حرمت ۽ عصمت بچائين. آخر اهو غضب جو طوفان قاضي قاضن جي طفيلي اجهاڻو.

قاضي صاحب جو عيال پڻ بانڌ ڪيو ويو هو، سو حيران ۽ سرگردان ٿي، ٺٽي جي گهٽين ۾ پنهنجي گم ٿيل پيارن کي پئي ڳوليائين. هڪڙو خط جنهن ۾ ماڻهن جي تباهيءَ جو درد انگيز احوال درج ڪيو هئائين، حافظ محمد شريف جي هٿان شاهہ بيگ جي خدمت ۾ موڪليائين. ان جي پڙهڻ ڪري شاهہ بيگ جي دل تي سخت اثر ٿيو ۽ پڙهو گهمراياڻين تہ ڪوبہ سپاهي ٺٽي جي ماڻهن جي مال ۽ اولاد کي هٿ نہ لائي ۽ پنهنجي ٻتيءَ مان

---

(١) سيد جونپوري ولد مير عبدالله خان بنارس جي پرسان جونپور ۾ ٨٤٧هہ (١٤٤٣ع) ڄاري ڄائو هو. شيخ دانيال سهروردي‌ءَ جو مريد هو. ستن ورهين جي ڄمار ۾ سارو قرآن ڪريم ياد ڪيائين ۽ ٻارهن ورهين اندر سيني علم حاصل ڪري "سيد العلماء" جو لقب حاصل ڪيائين. اهڙو ناميارو ٿيو، جو ماڻهو کيس "مهدي موعود" سڏڻ لڳا. مڪي شريف کان حج ڪندي گجرات ۾ آيو، جتي ڪئين ماڻهو سندس مريد ٿيا، جي ساري هندوستان ۾ ٽڙي پکڙي پيا ۽ سچي اسلام ڏي ماڻهن کي سڏڻ لڳا، پر اهل تقليد وارن عالمن مٿس ڪفر جون فتوائون جاري ڪيون. ڄام نظام الدين جي آخري سالن ۾ (٩١٠هہ کان ٿورو اڳي) سنڌ ۾ وارد ٿيو، جتي پڻ سنڌيون ڪرامتون ڏسي ڪيترائي ماڻهو سندس مريد ٿيا ۽ فيض تي پهتا. قنڌار ڏي ويندي وات تي رح جي شهر ۾ (٩١٠هہ مطابق ١٥٠٣ع) وفات ڪيائين ۽ مزار ۾ دفن ٿيل آهي. (تحفة الڪرام، جلد ٢. ص ٢٢).

هڪڙو تير ڪڍي قاضي قاضن کي ڏنائين، ۽ حڪم ڪيائين ته جنهن به ماٿهوءَ ڏانهن قاضي صاحب اشارو ڪري، سو ڪيس سپرد ڪيو وڃي. (تاريخ معصومي - ص ٨٢ ب - ٨٣ الف).

هن واقعي بعد گويا قاضي قاضن جو شاهه بيگ سان گهاٽو رستو ٿي ويو ۽ اڪثر موقعن مهل جڏهن شاهه بيگ کي مڪاني ڳالهين بابت صلاح مصلحت ڪرڻي پوندي هئي، تڏهن قاضي قاضن کي گهرائيندو هو.

ڄام فيروز جي پيش پوڻ بعد دريا خان جا پٽ محمود خان ۽ مٺڻ خان مخالفت جي ڪمر ٻڌي بيهي رهيا ۽ سارنگ خان ۽ رٽمل سوڍي جي مدد سان سهتن ۽ سوڍن جو لشڪر گڏ ڪري ظاهر ڪيائون ته مُٺي مارائي کان سواءِ ڪين مڙنداسون. شاهه بيگ ارغون سيوهڻ هٿ ڪرڻ بعد قاضي قاضن کي ڏانهُن موڪليو ته ڪين آڻ مڃڻ جي نصيحت ڏني، پر انهن قاضيءَ کي پاڻ وٽ اچڻ نه ڏنو (ص ١٨٤ الف - ب). سيوهڻ جي قلعي جي مرمت ڪرائڻ وقت به قاضي قاضن منزل تي حاضر هو ۽ انعام اڪرام لڌائين (ص ٨٨ الف). تنهن کان پوءِ شاهه بيگ سان گڏجي بکر ويو، جتي ڏاريجن بنسبت ڪانئس صلاح پڇي وئي. قاضي قاضن عرض ڪيو ته "هيءَ زمين سيلابي آهي، ۽ منجهس ڪانديرا گهڻا ڄمن ٿا، ڪانديرن کپڻ لاءِ هميشه ڪوڏر گهرجي." شاهه بيگ اهو ٻڌي جيڪي به ڏاريجا سردارَ بکر ۾ موجود هئا، تن کي هڪدم قتل ڪرائي ڇڏيو (ص ٨٩ ب).

شاهه بيگ ارغون جي وفات (٢٢- شعبان ٩٢٨هه مطابق ١٨ جولاءِ ١٥٢٢ع) کان پوءِ مرزا شاهه حسن، قاضي قاضن کي بکر جو قاضي مقرر ڪيو ۽ اتي ئي سڪونت اختيار ڪيائين. اڪيل ويهارو ورهيه انهيءَ قضا جي منصب تي رهيو. جيڪي به شرعي فيصلا وٽس رجوع ٿيندا هئا، سي ڪمال احتياط، امانت ۽ ديانتداريءَ سان نبيريندو هو. شايد ٩٤٧هه ڌاري قاضپي کان پيريءَ ڪري استعيفا ڏنائين ۽ اها جاءِ سنديس ياءُ قاضي نصرالله کي ملي (ص ١٥ ب، ١٥١ الف). پڇاڙيءَ جا سال مديني منور ۾ گذاريائين، جتي سنڌ جا به مشهور عالم قاضي عبدالله بن قاضي ابراهيم رائوتي ۽ شيخ عبدالله متقي ابن مولانا سعد دربيلوي سندس هم صحبتي هئا. سن ٩٥٨هه (١٥٥١ع) ۾ وفات ڪيائين. جيئن مٿي چيو ويو آهي ته قاضي قاضن جو تصوف ڏي لاڙو ميران مهديءَ جي ارادتمنديءَ کان پوءِ ٿيو، پر هيٺئين بيت مان ظاهر ٿئي ٿو ته سندس دل جي دري انهيءَ کان به اڳي روحانيت جي طرف کليل هئي. بيان العارفين واري شاهه ڪريم جي واتان

عيءَ بيان ڪيو آهي ته ”ڪنهن ڏينهن هڪ ملامتي بزرگ (١) قاضي قاضن رحمة الله عليه جي مسجد جي محراب ۾ پير قبلي طرف ڪري ستو، ۽ انگ تي لٽوڪونه هوس. قاضيءَ کي خبر پئي سو هٿ ۾ ڏڙو کڻي مسجد ۾ آيو. جان پانيائين ته پيرن کان وجي ڏڙو هٽائنس ته ڇا ڏسي ته پيرن جي جاءِ تي مٿو رکيو آهي ۽ مٿي جي جاءِ تي پير. ٻئي پيري جڏهن پيرانديءَ ڏانهن ويس تڏهن به سر ڏنائيس. مطلب ته جنهن به طرف پيرن ڏي ٿي ويو، اتي اُن بزرگ جو مٿو ٿي ڏنائين. تنهن تي ڏاڍو ششدر ٿيو.

آخر انهيءَ بزرگ قاضيءَ ڏانهن نظر ڪري چيو ته ”پير جيڏانهن وڻئي تيڏانهن ڪر، پر پنهنجي دل خاوند ڏانهن رک“، تڏهين ڏڙو ڇڏي، خدا جي طالبن مان هڪڙو ٿي پيو، ۽ ان وقت هي بيت پڙهيائين: (٢)

١. جوڳيءَ جاڳايوس، ستو هوس ننڊ ۾،
تهان پوءِ ٿيوس، سندي پريان پيچري.

باطني اسرارن سمجهڻ ۾ ظاهري علم شڪ وڏو پردو يا حجاب آهي، تنهن بابت قاضي قاضن چوي ٿو:

٢. سيئي سيل ٿنام، پڙهيام جي پاٽان،
اکر اڳيان ايري، واڳو ٿي وريام.

”يعني اهي ظاهري علم جا ڪتاب جي مون پڙهيا، سي طريقت جي واٽ ۾ وبتر مون کي باهرن ڪنڊن وانگر ٿي لڳا، ۽ انهن جو هر هڪ اکر واڳوءَ جي پيانڪ شڪل ڌاري مون تي ايري آيو.“

---

(١) ملامتي فقير اهي آهن، جي پنهنجي نفس کي مارڻ لاءِ ظاهر ۾ خراب ڪم ڪري ماڻهن جي ڇِڻ ڦِٽ سهندا آهن، انهيءَ لاءِ ته ڪو انهن کي پرکي نه وڃي.

(٢) مرحوم مرزا قليچ بيگ انهيءَ فقري جو بلڪل ابتو ترجمو ڪيو آهي، جنهن ڪري مطلب ني الٽو ٿيو پوي ۽ اهو بيت ڄڻ قاضي قاضن جو نه آهي، پر شهر جي قاضيءَ جو آهي. ”چيائين (يعني شاهه ڪريم) ته هڪڙي پيري قاضي قاضن ڪنهن مسجد ۾ قبلي ڏي پير ڪري سمهي پيو. شهر جي قاضيءَ کي خبر پئي سو ڏڙهو کڻي اچي ڪڙڻ لڳس ته من پير ڦيرائي، پر انهيءَ مان ڪوبه فائدو ڪونه ٿيو. بزرگ قاضي قاضن، شهر جي قاضيءَ کي چيو ته ”پير جيڏي وڻئي اوڏي ڪر، پر دل پنهنجي خاوند ڏانهن قائم رک“. اها ڳالهه قاضيءَ سمجهي، پر پوءِ پشيمان ٿيو ۽ بزرگ جو مريد ٿيو. انهيءَ وقت هي بيت چيائين.“ پڙهندڙ غلط ترجمي مان پروڙيندا ته ”ڪاڏي منهن مريم جو، ڪاڏي الهيار“.

طريقت جي واٽ ۾ سيکنهن تسم جو علم وسارڻو پوي ٿو. فقه ۽ نحو جا ڪتاب انهيءَ راهه ۾ ڪابه مدد نٿا ڏين. اهو پار ٿي ڪو ٻيو آهي. جتان محبوب جو مشاهدو حاصل ٿئي ٿو. تنهن لاءِ چوي ٿو:

٣. ڪنز، قدوري، ڪافيا، ڪِـي ڪي پڙهيوم (١)
سو پار ٻي ڪِـي ٻئو، جتان پريم لڌوم.

٤. ڪنز، قدوري، ڪافيا، پڙهي پروڙيم سڀ،
ته ڪر منڊي ماڪوڙي کوهه ۾، پئي ڪڇي اُڀ.

فقه ۽ نحو جا ڪير ڪئي دقيق مسئلا سمجهي، پر حقيقت لهڻ ۾ سنديس اهڙي حالت آهي، جهڙي منڊيءَ ماڪوڙيءَ جي، جا کوهه جي تري ۾ رهي آسمان جي وماس ڪرڻ لڳي، يعني ظاهري علمن دواران معرفت جو منجهه لهڻ ناممڪن آهي. "همه اوست" (سڀ ڪجهه الله تعاليٰ آهي) جو متو تصوف جي انتها آهي. ڪلمي شريف ۾ جو "لا" ۽ "الا" جا حرف آيل آهن، جن مان دنيا جي معبودن جي "نفي" ۽ هڪ الله تعاليٰ وحده لاشريڪ له جي "اثبات" جي معنيٰ نڪري ٿي، تن تي ڏيان ڏريندي. قاضي قاضن چوي ٿو ته حقيقت ۾ "نفي" آهي ئي ڪانه، يعني دنيا ۾ ڪنهن ڪي به حقيقي هستي آهيئي ڪانه، بلڪ هڪ ذات پاڪ جي "اثبات" آهي، ۽ ان ڪي ئي مطلق هستي آهي:

٥. "لا" لاهيندي ڪن ڪي، "لا" ٻوراهين ناهه،
بالله ري پريان، ڪٿ نه ڏسجي ڪين ٻيو.

"نفيءَ کي دور ڪرڻ جو ضرور نه آهي. "نفي" ته بلڪل آهيئي ڪانه. خدا جو سڻهن ته پريءَ بنا ٻيو ڪي به هرگز (ڪٿ) ڏسڻ ۾ نٿو اچي." انهيءَ منزل جو بيان ڪندي، پاڻ هڪڙو ڏاڪو مٿي وڃي ٿو ۽ چوي ٿو:

٦. سائر ڏيئي لٺ، اوچي نيچي پوڙئي،
هيڪائين هيڪ ٿيو، ويئي سڀ جهت.

(١) "ڪنز" ۽ "قدوري" ٻئي فقه جا ڪتاب آهن ۽ "ڪافيه" نحو جو ڪتاب آهي.

"درياءَ لت ڏيئي هيٺين متاهين زمين پوري ڇڏي، يڪي لس ٿي وئي ۽ سڀ طرف (جهت) ميٽجي ويا" . جئن دريا جي اٿل ۾ ڏکيون دڙيون ۽ کڏون کوٻا پرجي هڪ درياهه ٿي پوندا آهن، ۽ ڪنهن طرف جو سماءُ نه پوندو آهي، تيئن وحدت جي درياهه ۾ ڪثرت جون ڪايائون ڪالعدم ٿي وحدت ۾ مسمار ٿي ويون. انفراديءَ هستيءَ جو سنڌو نه رهيو، يڪايڪ وحدت جو مهراڻ موجون هڻڻ لڳو. انسان جڏهين اکيون ۽ ڪن ٻوٽي، حواسن جا دروازا بند ٿو ڪري، تڏهن روحاني عالم جو ديدار پسي ٿو ۽ سندس روح ملڪوت جي جهان جو سير ڪري ٿو. تنهن ۾ ته حواس هيڪاري بيڪار ٿين ٿا، ۽ دنيا ۽ ماسوا جو خيال نٿو رهي، تڏهن حقيقي محبوب انسان جي دل ۾ ديرو ڪري ٿو. پر جي هڪوار اکيون کليون ۽ جسماني عالم جي سار ٿي، ته اهو محبوب گم ٿيو وڃي، پوءِ ڪيتريون به هٿراڙيون پاءِ ۽ واجهه وجهه، ته اهو هٿ نه ايندو، تصور جي حالت ئي آهي، جو ذات پاڪ جو پرتوو دل تي پوي ٿو.

٧. سڄڻ منجهه هُئام، مون اُٿي ويا اوٺيا،
هيڏانه هوڏانه هٿڙا، هينئڙي جاڙ وڏام.

افسوس جو زماني جي خوردبرد هن اعليٰ هستيءَ جي ڪلام جا جوهر اسان جي نظر کان ڇُپائي ڇڏيا. فقط ڪَتيءَ جي تارن وانگر جي ست موتي داڻا موجود آهن، جي سنڌڙيءَ مائيءَ جي سُهڻيءَ ڳچيءَ ۾ سونهن ٿا. جيڪڏهن وڌيڪ ڪلام موجود هجي ها، ته هن بزرگ جي هستيءَ جو سيئن طرح کان اپياس ڪجي ها. اهو به جس آهي شاهه ڪريم کي. جو پنهنجي مقولن سان گڏ قاضي قاضن جي قولن کي به برقرار رکيو اٿس، نه ته اهي ست ئي بيت به گم ٿي وڃن ها.

(ماهوار "سنڌو" سيپٽمبر ١٩٣٤ع)

*

سنڌي شاعري

علم ادب بہ هڪ عمدو فن آهي. جيئن لطيف فنن حاصل ڪرڻ لاءِ تجربو، مهارت ۽ ڪوشش جي ضرورت آهي، تئن علم ادب ۾ مهارت ۽ تجربو سخت درڪار آهن. نثر نويسي، شاعري ۽ مصوري بہ لطيف فن آهن، جي وهبي بہ آهن ۽ ڪسبي بہ آهن. بيشڪ ڪن فردن کي خدائي ذات مليل هجي يا چاپندي چام هجن، پر ڪوبہ ماءُ پيٽان هنر يا فن وٺي ڪونہ آيو آهي، تربيت ۽ ماحول جو اثر هر ڪنهن هنر يا فن تي ضرور رهيو آهي. رڳو وهب يا ڪسب ڪنهن ڪم جو ناهي. جيستائين ٻنهي قوتن جو پورو ميلاپ نہ ٿيو آهي، تيستائين ڪوبہ اديب يا شاعر يا مصور يا فنان ڪماليت جي درجي کي پهچي نہ ٿو سگهي. اُنهن سان گڏ متواتر اورچ ڪوشش بہ ضروري آهي، ڇاڪاڻ تہ ڪنهن بہ فن ۾ پير ڏري پوءِ ان کي ڇڏي ڏبو تہ اهو اڻپورو ۽ ناقص رهجي ويندو. ازانسواءِ هڪ ڪان وڌيڪ فن ۾ ڪماليت ورلي حاصل ٿي سگهندي، اهڙا متفنن ۽ ڪامل انسان دنيا ۾ شاذ ۽ نادر آهن. هر هڪ کي پنهنجي دائري اندر ڪنهن خاص ڪم جي سرانجاميءَ لاءِ مقرر ڪيو ويو آهي. جيڪڏهن سيڪو هر فن موليٰ هجي ها تہ قدرت جو ڪارخانو ٺپ ٿي پوي ها ۽ ڪائنات ۾ بي بندوبستي ۽ بي انتظامي ڇانئجي وڃي ها. مثلاً هڪ اعليٰ درجي جو نثر نويس اديب مشڪل سان انتهائي درجي جو شاعر ٿي سگهي ٿو يا ان جي ابتڙ.

"هر کسي را بهر کارِ ساختنند"

علم ادب بہ هڪ وهبي ۽ ڪسبي ذات آهي، سيڪو سڏڙيو لٺيءَ مان لٺ پڃي اديب يا شاعر ٿي نٿو سگهي. هڪ شاعر يا اديب کي پنهنجي فن ۾ مهارت حاصل ڪرڻ لاءِ ۽ ان جي ڪمال ۽ توڙ کي پهچڻ لاءِ سخت جهد پٽڻا پون ٿا. هڪ وهبي شيءِ ائين آهي، جيئن ڪو ٻيلو بنا چراگاهہ، جنهن ۾ وڻ ٽڻ، ٻوٽا ۽ گل ڦل سواءِ ڪنهن ترتيب يا نظام جي ٽڙيا پکڙيا پيا هجن. اگرچ انهن کي بہ پنهنجو حسن ۽ جمال آهي ۽ انهيءَ بي انتظاميءَ ۾ بہ نظام آهي. پر جڏهن انسان جو هنرمند هٿ انهن کي خاص ترتيب ڏيئي بيهاري ٿو، تڏهن انهن جو جلوو ۽ جمال وبتر وڌيڪ ٿئي ٿو. هڪ پاٽيءَ ۾ وهندڙ ڪسي، جبل تان جرڪندي، گهِرڪندي، ور وراڪا ڪائيندي، نهايت

خوشنما ڏسڻ ۾ اچي ٿي، پر جڏهن اها ڪنهن مرغزار ۽ گلستان مان لنگهي ٿي، تڏهن سندس زيب ۽ زينت دوبالا ٿيو پوي. هڪ فطرتي شاعر يا اوائلي اديب جي ڪم کي ڏسندا، جنهن کي زماني جي مروڙ ۽ اڳين جي تجربي زياده آگاهه ۽ پختو ڪيو آهي، ته زمين ۽ آسمان جو فرق معلوم ٿيندو. وهب لاءِ ڪسب ائين آهي جيئن سوني تي سهاڳ.

انهيءَ مان ثابت ٿيو ته هر ڪنهن هنر يا فن لاءِ تربيت وٺڻ ۽ هڪ استاد جي نظر ۽ رهبريءَ هيٺ ڪم ڪرڻ ۽ ڪيڙجڻ بلڪل واجب سمجهيو ويندو. جيڪڏهن ڪنهن نوجوان ۾ شاعريءَ يا مصوريءَ جو رجحان يا استعداد پاتو ويندو هو ته ان کي اهڙي قسم جي تعليم لاءِ اتاليق ۽ استاد جي ضرورت پوندي هئي. اڻ گهڙئي ڪاٺ کي سنواري سڌو ڪرڻ، هڪ لازمي امر آهي. نظامي عروضي سمرقندي پنهنجي ”چهارمقاله“ ۾ هڪ اديب يا شاعر جون خصوصيتون ڄاڻايون آهن. لکي ٿو ته هڪ هونهارشاعر لاءِ ضروري آهي ته سيني متقدم، متوسط ۽ متاخر شاعرن جا ديوان پڙهي ۽ پڻ ڪيترا هزار شعر ازبر ياد ڪري، تان جو هن جو مَلڪو پختو ٿئي، اُن سواءِ ٻيون به ڪيتريون رصفون بيان ڪيون اٿس. ان جو ماحصل هيءُ آهي ته قديم ۽ حديث تي حاوي ٿي، پنهنجي فن ۾ اصليت ۽ عبقريت پيدا ڪري ۽ اڳين جو نقال يا مقلد نه ٿئي. شعر ۾ جيڪي خيال سمايل آهن، سي اوائل کان وٺي ساڳيائي رهيا آهن، ڇاڪاڻ ته ان جا سرچشما، جي انساني عواطف سان وابسته آهن، سي گهٽو ڪري اڻ ڦرندڙ آهن. اگرچ انهن ۾ زمان ۽ مڪان جي اختلاف ڪري مناسب تبديل ۽ تغير ضرور اچي ٿو، تنهن ڪري هڪ شاعر لاءِ لازم آهي ته جيڪڏهن ڪنهن متقدم شاعر جو خيال وٺي ته ان کي هڪ نئين سانچي ۾ پلٽي علحده صورت بخشي ۽ ان ۾ لفظي ۽ معنوي جدت پيدا ڪري، جيڪڏهن ائين نه ڪيائين ته سندس شاعريءَ کي ڪابه ترقي حاصل نه ٿيندي ۽ ڪوريءَ وانگر ساڳئي تر تي ٻيو شعر جي تاڻي اُڻندو. الحمد الله!

اسان جي ٻاجهاريءَ سنڌ ۾ شاعرن ۽ اديبن جي ڪمي ڪانهي، پر انهن ۾ نوعيت ۽ جدت جي قلت بيشڪ آهي. انهن جي تربيت لاءِ ڪو خاص مڪتب نه آهي. سيڪو لڪير جو فقير بنجي، پنهنجي نموني هلي رهيو آهي. اڪثر فارسي ۽ اردو شعر جي نقاليءَ ۾ محو آهن. انهن جو شعر اهڙو آهي، جو هڪ ٿورو پڙهيل آدمي ته سندن ڪلام سمجهي نه سگهندو. بلڪ سنڌي ست درجا پڙهيل يا مئٽرڪ پاس ٿيل به مُنجهي پوندو. صاف سنڌيءَ ۾ زير

اضافت آهيئي ڪانه. موجوده اديب ۽ شاعر زير اضافت جو ايتريقدر استعمال ڪن ٿا، جو فارسيدان ئي پڙهي سگهندا. موجوده شاعرن مان مشڪل ڪي ٿورا هوندا، جن شاهه جو رسالو يا سچل جو ڪلام يا اڳين اديبن ۽ شاعرن جي سنڌي پڙهي هوندي. پوءِ انهن ڪي صاف صاف سنڌي شعر گوئيءَ ۾ ڪيئن درڪ حاصل ٿيندو؟ تنهنڪري طبعاً ڪين اردو شاعريءَ جي تقليد ڪرڻي پوي ٿي. انهيءَ سببان سندن ڪتابت ۽ ڪلام اصلي سنڌي صورت ڇڏي هڪ عجيب شڪل اختيار ڪري رهيا آهن. ڪانءَ وانگي مورن جي آهل ڪندي، ڪانئن پنهنجي اصلوڪي رفتار ۽ گفتار وسري وئي آهي ۽ ديده دانسته مشڪل پڌري اختيار ڪئي اٿن.

اڳين اديبن ۽شاعرن جي نثر ۽ نظم ۾ ڏسبو ته زير اضافت ورلي ڪم آندي اٿن. حتيٰ ڪ خليفه گل محمد جهڙي شاعر به پنهنجي ڪلام ۾ زير اضافت جو خير ڪو استعمال ڪيو آهي. باقي آخوند محمد قاسم جو شعر، سو فارسي ترڪيبن سان پريو پيو آهي. گلِ خندان جو مؤلف آخوند لطف الله ته انهيءَ ڳالهه ۾ اعتدال جو ليڪو لنگهي ويو آهي. نثر ۾ اگرچ اضافت جو ايترو استعمال نه آهي، پر شعر ۾ هائي ڪري ڇڏي اٿس. مثال طور:

عاشقن کي ٿي ازل کان هيءَ پريشاني نصيب،
نوڪِ خارِ دشتِ محنت پاي عرياني نصيب.

ڪمال ذوقِ سخن جي ۽ مغز معنيٰ لاءِ،
نه هومر فخرِ رسا ۽ هيم نه طبعِ روان،
مگر بخاطرِ احباب ونزهتَ دلها،
لکيم هي قصهء مطبوع بادلِ شادان.

مان ادب سان پڇان ٿو ته هي ڪيڙ بڪيڙو ڪيڙو سنڌي سمجهندو؟. مرحوم شمس العلماء مرزا قليچ بيگ جو نثر به زير اضافت کان عاري آهي، اگرچ شعر ۾ جستہ جستہ انهيءَ مرض جو مشاهدو ٿئي ٿو. موجوده اديبن ۽ شاعرن جونثر ۽ نظم ته زير اضافت ۽ ٻين فارسي ترڪيبن سان ٿمتار آهي ۽ پنهنجي بار ۾ پيو ڇڄي.

منجهانئس سنڌيت جي بوءِ اصل نڪري وئي آهي. خصوصاً غزل سرائي ۽ مخس مسدس ۽ مستزاد ۾ سو سنڌيءَ جي مٽي پليت ڪئي وئي

آهي. طرحي شعر تہ بنهہ سنڌي ڪلام تي هڪ بدنما داغ آهي. مثال طور وٺو هالا ڪانفرنس يا جيڪب آباد ڪانفرنس جي طرحي مصرع، عزيزو! اوهين ايمان جي سلامتي سان ٻڌايو تہ ڪهڙو ديهاتي ماڻهو انهيءَ جو مطلب پروڙي سگهندو. سنڌ جي موجود ۽ هتي حاضر شاعرن ڪي چڱي مان ليڪراج "عزيز" جي شعر مان هڪ ٽڪرو پيش ڪريان ٿو:

اي زمينِ سنڌ جنت آشيان،
سيل انجم ٿي سنڌء ريگ روان.

هو جهان ۾ شاعرن جو بادشاه،
آسمانِ علم جو تابنده ماه.

ڳولي جنهن کي ساري عالمَ جي نگاهہ،
آه ! دنيا ۾ نہ اڄ سو شاهہ آهہ.

شوخيء خونِ شفق مضمون آ،
مطلعِ چرخ برين پر خون آ.

انقلابِ گنبذِ گردو دون آ،
آسمانَ زيرِ زمين مدفون آه. (وغيره وغيره).

زمين سنڌ ۾ سنڌ مضاف الي آهي، جو غلط نموني ۾ ڪم آيل آهي. "ڏڙ ريديو، سسي ٻاڪري!" اهڙا مثال اڪيچار آهن. "هيءَ مٿ هزار جو نمونو آهي." صاحبو! منهنجو غرض شخصي ننتيد يا نُڪتہ چيني ناهي، بلڪ منهنجي مراد آهي تہ اصلاح ٿئي. منهنجو مقصد آهي تہ اسان جا اديب ۽ شاعر اجائي نقالي ڇڏي صحيح ادبي ذوق ڌارين ۽ پنهنجا خيال صاف سنڌيءَ ۾ ادا ڪن، جيئن انهن کي عوام وٽ پسنديدگي ۽ مقبوليت حاصل ٿئي.

مان شاعر نہ آهيان، پر بعضي بعضي از غيبي توارد ٿيندو اٿم ۽ ڪجهہ نہ ڪجهہ شعر چئي وجهندو آهيان. تازو پنهنجي هڪ پياري دوست ڏي پنهنجو هڪ سادو شعر ڏياري موڪليم. بيشڪ ان ۾ عروضي چُڪون گهڻيون ٿي هيون، پر وڏو عيب اُن ۾ اِهو هو، جو اهو تمام سادو ۽ عام فهم هو. منهنجي محترم دوست مون ڏيِ لکيو تہ اهو شعر تمام سادو آهي ۽ هينئر سنڌي شعر ايڏي اوج ۽ ڪمال کي پهتو آهي، جو اهڙي شعر کي شايع

ڪرڻ گويا شعر جي بيعزتي ٿيندي. عزيزوا هيءُ آهي موجوده شا جو هڪ مثال. مون کي معاف ڪندا، جو مان پنهنجي عزيز دوست سان شامل نہ آهيان. منهنجي نظر ۾ سنڌي شعر عروج جي بدران تنز ي وات وٺي رهيو آهي. ان مان سادگي ۽ سنجيدگي صفا نڪري وئي آهي، رڳو تڪبندي ۽ نقالي تي ٻڌل آهي. شاعراڻا خيال فطري نموني ۾ ادا نٿا ڪيا وڃن، پر انهن کي ڌاريو لباس پهرائي پنهنجي اصل کان ڌار ڪيو وڃي ٿو. اسان جي شاعر جو ذوق نسورو اردو شاعريءَ جي نقالي ۽ تقليد آهي. آيا اسين ايتريقدر عاجز ٿي ويا آهيون، جو اسين پنهنجي اندر جا اُمنگ پنهنجي ٻاجهاريءَ ٻوليءَ ۾ ادا نٿا ڪري سگهون؟ اها ٻولي جا اسان جي بزرگن جي گود ۾ پلي ۽ وڏي وڻ ٿي ۽ اهڙا شگوفا ۽ گل ڪڍيائين، جو انهن جو واس اڃا بہ دهيل دماغن کي دَئي ڏيئي رهيو آهي. بيشڪ ٻوليءَ کي ترقي وٺائجي، ان ۾ نون نون خيالن جو اظهار ڪجي، نون نون سانچن ۾ شعر کي پلٽجي ۽ ان کي تونگر ۽ مالامال بڻائجي؛ پر ان جي معنيٰ اها نہ آهي تہ ان جي صورت اسخ مسخ ڪري ڇڏجي، جو ان جا فرزند بہ ڪيس سڃاڻي نہ سگهن!.

هاڻي سوال آهي تہ صحيح ادبي ذوق ۽ سيلقو ڪيئن پيدا ڪجي؟ ان جي لاءِ ونگڙيون واٽون اختيار ڪرڻ ضرور ناهن. پڌري پٽ شاهراهہ لڳي پيئي آهي، پر اسين خواه مخواه وارن ۾ وراڪا ڪري رهيا آهيون. سنئون رستو نہ هيءُ آهي تہ شعر جي ميدان ۾ اسين اڳين جي اڳواڻي قبول ڪريون ۽ نثر جي نيستان ۾ ڪن جيد نثر نويسن جي تتبع ڪريون، جي اضافت جي آزار کان آزاد آهن. شعر جو ميدان تہ نهايت ڪشادو آهي. اڳين اسان لاءِ اڳيئي رستوگهڙي صاف ڪري ڇڏيو آهي. سنڌيءَ کي سنواري، سينگاري، اهڙو مسودو بڻايو اٿس، جو ان ۾ هر قسم جا پاڪيزا خيال ادا ڪري سگهبا. مهرباني ڪري ٻڌائيندا تہ اسان مان گهڻا آهن، جن شاهہ جو سچو رسالو پڙهيو هوندو يا سچل سرمست جي ڪلام جو مطالع ڪيو هوندو، يا شيخ عبدالرحيم گرهوڙيءَ ۽ ميين عيسيٰ جي سنڌيءَ جو سواد ورتو هوندو؟ بهتر آهي تہ اسان جا جوان، جن جي نازڪ طبع نثر ۽ نظم ڏي مائل آهي، سي پهريائين انهن ماڻڪن ڏانهن منهن ڪن ۽ انهن جي جلوي ۽ جوت منجهان ڪجهہ اُهاءُ وٺن. برٽن صاحب ڪهڙو نہ خوب چيو آهي تہ "سنڌ جي پرڳڻي جو نظمي ادب، باطراوت، ورجيسن سان پريل، طبعزاد، جڳهو، لفظن ۽ عبارتن ۾ گوناگون ۽ ساڳئي وقت سادو ۽ فطرتي آهي."

افسوس جو انگريزي تعليم جي سرشتي هيٺ لکندڙ اديب زياده

تصنع کي لڳي ويا آهن ۽ ٻين عالمانين ٻولين جي تقليد ڪرڻ ۽ انهن مان خيال اڌارا وٺڻ لڳا آهن، انهيءَ ڪري شايد سنڌي نثر کي تقويت پهچي، باقي شعر کي سو اهڙي قسم جي اهل ضرور زيان رسائيندي".

صاحبو! منهنجي وس آهي پيغام پهچائڻ، ادب جون واڳون اوهان جي هٿن ۾ آهن، چاهي ان کي اسفل السافلين ڏي گهلي وڃو. سنڌيءَ جا سمجهدار سپوت ضرور ڪنهن ڏينهن اوهان کان ان جو جائزو وٺندا.

مرادِ ما نصيحت بود گفتيم.

(خطبه ۱۲- سنڌي ادبي ڪانفرنس - جيڪب آباد).

○

قاضي قاضن جا همعصر

قاضي قاضن سنڌ جي چئن حاڪمن جا راڄ ڏٺا: (١) ڄام نظام الدين عرف ڄام ننڊو، (٨٦٦- ٩١٤هه)، (٢) ڄام فيروز (٩١٤- ٩٢٨هه)، (٣) شاه بيگ ارغون (٩٢٧- ٩٢٨) ۽ (٤) شاه حسين ارغون (٩٢٨- ٩٦٢هه). سن ٩٠٩هه ڌاري جڏهن سيد ميران مهدي سنڌ ۾ آيو، تڏهن قاضي قاضن ايتريءَ عمر جو هو، جو سنڌيس علمي تحصيل جو عالمن ۽ فاضلن ۾ چڱو ڏاڪو هو، جنهن ڪري ئي ظاهري علماءَ مٿس ميران مهديءَ جي مريدن ۾ داخل ٿيڻ تي روڪ ٽوڪ ڪندا هئا. ڄام نظام الدين اٽڪل ٥٠ ورهيه حڪومت ڪئي، ۽ اهو سارو عرصو ملڪ ۾ ايتري قدر آرام ۽ امن امان هو، جو ڄام کي ٻاهرين حاڪمن سان لڙائيءَ ڪرڻ جو سبب ڪونه مليو. رعيت سکي ۽ آسودي هئي، ۽ عالم، صالح ۽ فقير نهايت فراغت سان وقت گذاريندا هئا. سيڪنهن هفتي ڄام پنهنجي ڪُڙهه ڏانهن ويندو هو، ۽ گهوڙن جي پيشانيءَ تي هٿ گهمائي چوندو هو ته "اي بختاورو! مان نه ٿو چاهيان ته جهاد کان سواءِ اوهان تي سواري ٿئي. چئني طرفين مسلمان حاڪم آهن، دعا ڪريو ته شل ڪنهن شرعي سبب بنا ڪيڏي چڙهائي نه ڪريان، ۽ نه ڪي ڪو هتي ئي اچي، متان بي گناه مسلمانن جو مفت خون هارجي، ۽ الله پاڪ وٽ شرمسار ٿيان." پڙهيلن جو وٽس ايترو مانُ هو، جو پري پري جا عالم سنڌيس سخا ۽ فياضيءَ جي هاڪ ٻڌي سنڌ ۾ آيا. جئن ته مشهور فيلسوف ۽ مصنف عربيءَ ۽ فارسيءَ جي ماهر، "اخلاق جلالي" جي رچيندڙ مولانا جلال الدين محمد بن اسعدالدواني شيراز ڇڏي، سنڌ ۾ سڪونت ڪرڻ جو ارادو ڪيڪاريو. انهيءَ نيت سان پنهنجي برجسته شاگردن مير شمس الدين ۽ مير معين کي ٺٽي موڪليائين. ڄام نظام الدين سندن لاءِ هڪ لائق جاءِ مقرر ڪئي، ۽ پڻ گذران جا اسباب موجود ڪري ڇڏيا، ۽ هڪ خاصي رقم واٽ جي خرچ لاءِ ڏياري موڪليائين. پر نياپي نيندڙن جي پهچڻ کان اڳ ۾ ئي علامه دواني آخرت ڏي راهي ٿيو (٩٠٧ يا ٩٠٨هه). مير شمس الدين ۽ مير معين کي جو ڄام نظام الدين جي صحبت وڻي ويئي هئي، سو موٽي اچي ٺٽي ۾ رهڻ لڳا.

ڄام نظام الدين جي ڏينهن ۾ ايران جو ملڪ، صفوي خاندان جي قبضي ۾ آيو. انهيءَ گهراڻي جو باني شاه اسمعيل صفوي هو، جنهن ١٣

ورهين جي ڪڇيءَ ڇمار ۾ ٩٠٥ هجريءَ ڌاري تبريز جو شهر هٿ ڪري بادشاهي ڇٽ پهريو، ۽ انهيءَ ئي وقت کان وٺي شيعي مذهب کي قومي مذهب بنائڻ ۽ بين مذهبن جي پاڙ پٽڻ جو پڪو ارادو ڪيائين. وڏو ظالم، قهار ۽ خون پياڪ بادشاهه هو. ڏاڍيون زبردستيون ۽ ارڏايون ڪيائين. جن ماڻهن سندس فرمان نه مڃيو ۽ شيعي مذهب ۾ داخل نه ٿيا، تن کي طرح طرح جا عذاب ڏيئي مارايائين. سُنين سان ته خاص وير هوس. نه رڳو عالمن ۽ فقيهن سان ڪلور ڪيائين، پر شاعرن کي به ڪين ڇڏيائين. سن ٩١٦هه ماه رمضان (ڊسمبر ١٥١٠ع) ۾ هرات جي شيخ الاسلام فريد الدين احمد تفتازانيءَ کي (جو علامه سعد الدين تفتازاني صاحب "مطول" واري جو پوٽو هو، جنهن شيخ الاسلاميءَ جي مسند سچا سارا ٽيهه سال ماڻي هئي) قتل ڪرايائين، انهيءَ تان جو هن پنهنجو مذهب مٽائڻ نه گهريو. سڀ سچا عالم جن کي پنهنجو دين، پنهنجي جان، مال ۽ عزت کان وڌيڪ پيارو هو، سي ديس ڇڏي پرديسي ٿيا. انهن اڪابرن مان هڪ مولانا عبدالعزيز هروي ابهري هو، جو دين جي عصمت خاطر پنهنجي ٻن لائق فرزندن مولانا اثيرالدين ۽ مولانا يارمحمد (جي ٻئي فضل ۽ ڪمال ۾ هيڪاندا هئا) سان گڏجي، ٩١٨هه ڌاري سنڌ ۾ لڏي آيو، ۽ اچي 'ڪاهان' جي ڳوٺ ۾ اقامت ڪيائين. گهڻن سنڌي طالبن وٽانئن فيض پرايو. سنڌ ۾ علم معقول (يعني فلسفي، منطق، هندسه، هيئت وغيره) جو پايو اُنهن ٽن بزرگن جي طفيلي پيو. وقت جا حاڪم ڪين گهڻي عزت ڏيندا هئا ۽ سندن راضپو رکندا هئا.

انهيءَ زماني جو خيال ٿو ڪجي ته سنڌ جو ملڪ نهايت سائو ۽ آباد هو. مخدوم جعفر بوبڪائي، ميرزا عيسيٰ خان ترخان (وفات ٩٧٤هه) جي واتان ڳالهه ٿو ڪري ته سنه ٩٢١هه ۾ جڏهن شاه بيگ ارغون ڪاهان ۽ باغبان تي ڪاهه ڪئي، تڏهن هڪ هزار اُٺ رات جو باغن ۾ وهندڙ لشڪر جي هٿ آيا. ٻين شين جو انهيءَ مان اندازو ڪرڻ گهرجي. علم جو چرچو هرهنڌ هو. ڇپي ڇپي تي مڪتب هئا، جتان علم جي واٽ ۾ اجايل پانڌيڙو علم جي چشمي مان خوب سُرڪيون پريندا هئا. انهيءَ وقت جا عالم هاٿوڪن وَجَهي مُلن وانگر طمعي ڪونه هوندا هئا، جو پنهنجي حجري کان ٻاهر نه نڪرندا هئا. علم کي ٽڪي پئسي تي نه وڪڻندا هئا، ۽ جيڪي ڪندا هئا، سو في سبيل الله. قناعتي ته هڪڙا ئي هوندا هئا. فقر ۽ فاقا سهندا هئا، پر خلق اڳيان هٿ نه ٽنگيندا هئا. ڏني ڏکوئبا هئا، اڻ ڏني راضي ٿيندا هئا. پنهنجو ٻني ٻارو هوندو هون ته اهو پوکي اُن مان قوت

لاءِ حاصل ڪندا هئا. جي عالم اهڙا هئا ته طالب العلم به اهڙائي سدورا ۽ سڀاڳا هئا. پڇي پاٽيءَ تي استادن جي در تي پيا هوندا هئا. ماني ملي نه ملڻ جهڙي، سدائين سنرا رهندا هئا. فقر جو ڏوڏو ۽ پٽُ، انهن لاءِ ڪافي هوندو هو. سَلوڻن ۽ سٽين ڪاڇن ڪان وڻ وڻ ويندا هئا. صبح جو رُکا ٽُڪرَ سيڪي شڪرُ پليندا هئا. هاءِ! اُهي ٽڪر ڪهڙا نه سوادي ۽ مٺا آهن! هن مسڪين به اُهي سڪا جُوار جا تاندن تي سيڪيل ٽُڪرَ چٻاڙيا آهن. ڪهڙو نه منجهن لطف ۽ مزو! طالب لاءِ اُهي اٽيا ۽ ٽوٽ ٽُڪرَ اڪسير آهن. سندس ذهن ۽ ذڪاءَ کي وڌائين ٿا. هاٿوڪا مال مليدا سمجهه کي اَنڌو ۽ قلندر کي قارون ڪن ٿا. وڏي اسر ڪان وٺي لڙيءَ سومهڻيءَ تائين، ننڊ جو ڏونڪو ماربو نه ماريو، ساري عمر تاري ۽ تات علم جي هوندي هُين، جنهن جي آب حيات مان پيئندا نه ڍاپندا هئا. سندن جهونگار رات ڏينهن حجرن مان ٻڌڻ ۾ ايندي هئي. هڪ عجب زمانو هو، جو وري مشڪل هٿ اچي! اهو سحر ۽ جادو اُن وقت لاءِ هو:

اڄ نه اوطاقن ۾، طالب تنواريِن،
آديسي اُٿي ويا، مڙهيون مون مارين،
جي جيءَ کي جيارين، سي لاهوتي لڏي ويا.

عالم چڏيو، پر وقت جا حاڪم به سُڌير هئا. ملڪي معاملن بعد سندن مشغلو علم ۽ علمي ماڻهن سان هو. شاه بيگ ارغون جڏهن هرات ۾ پنهنجي والد بزرگوار مير ذوالنون وٽ هو، تڏهن هميشه عُلمائن جي مجلس ۾ ويندو هو، ۽ هفتي ۾ ٻه ڀيرا علمائن کي پنهنجي منزل تي گهرائيندو هو. ڪيترا ڪتاب ۽ رسالا لکيا اٿس، جهڙوڪ شرح ڪافيه، شرح مطالع، شرح فرائض مير سيد شريف وغيره، جي ان وقت جي ماڻهن وٽ مقبول ۽ مشهور هئا. مرزا شاه حسين ارغون جي ساري حياتي علمي طلب ۾ گذري. منقولي علمن (حديث، فقه، تفسير، تاريخ وغيره) ۾ تمام مهارت هيس، ۽ باوجود حڪومتي ڪاروبار جي پنهنجي سبقن جي تقرير فارسيءَ ۾ ڪندو هو ۽ اها پنهنجي هٿين لکندو هو. مير معصومَ سندس دستخط تقريرون، قاضي ڏتي سيوهاڻيءَ جي ڪُتب خاني ۾ ڏٺيون هيون، جنهن وٽان هن علم جي تحصيل ڪئي هئي. شعرُ چڱيءَ طرح سمجهندو هو ۽ بعضي بعضي ته ٺهٺائو بيت چئي وهندو هو، ۽ تخلص "سپاهي" هوس. سڀ فيصلا شرع شريف موجب ڪندو هو، ۽ ساداتن، مشائخن ۽ علمائن کي نهايت ادب ۽ تعظيم سان پيش ايندو هو. مطلب ته قاضي قاضن جو زمانو هڪ علمي عروج جو هو. علم ۽

فيض جا نيارا پيهور وشندڙ شا. ڏهن ڏوهه ۾ عالمن جو واسو هو. تنهن عالمن جو ته ڇيهه ئي ڪونهي. وڏن بزرگن مان ٻه جيڪي مير معصوم پنهنجي "تاريخ سنڌ" ۾ ۽ علي شيرُ قانع "تحفة الڪرام" ۾ آندا آهن، سي ٻه ڳاڻ ڳڻيا آهن. انهن مان فقط ڪن ٿورن وڏيڪ مشهور بزرگن جو احوال هيٺ ڏجي ٿو:

(١) عاليجناب مير محمود، جو شيخ ميرڪ جي نالي مشهور آهي، مير ابوسعيد پورانيءَ جو پٽ هو. سندس ڏاڏنگ عربشاهي ساداتن مان آهي، ۽ سنديس والده شيخ جلال الدين پورانيءَ جي نياڻي هئي. شيخ ميرڪ، فضل ۽ سخا، زهد ۽ تقوا ۾ اڪثر ساداتن ۾ ممتاز ۽ بي مثل هو. سالن جا سال سنڌ ۾ شيخ الاسلاميءَ جي عهدي تي رهيو. ايندڙ ويندڙ سنديس مهمان نوازيءَ مان بهرو وٺندا هئا. سندس شاگرد اُن وقت جي طالب علمن ڪان علم ۽ هنر جي ميدان ۾ اڳرا هئا. شيخ ميرڪ خطن لکڻ ۾ پڙُ هوندو هو. ۽ خصوصاً نستعليق خاصي ايندي هيس. سن ٩٦٢هه ۾ وفات ڪيائين.

(٢) شيخ ميرمحمد ۽ شيخ عبدالوهاب ٻئي شيخ ميرڪ جا پاٽئيا ۽ مير با يزيد ابو سيد جا فرزند هئا. زماني جي اڪابرن ۾ برک هئا. شيخ عبدالوهاب نهايت چڱين خصلتن وارو ۽ خوش خلق آدمي هو. محفلن جو مٺيو ۽ شعر جو ڪوڏيو هو. نهايت شرعي ۽ پرهيزگار هوندو هو. جيتري قدر پڄندو هوس، اوتري قدر وقت جي حاڪمن کي وعظ ۽ نصيحت ڪندو هو، ۽ ظلم ۽ بدعت روڪڻ ۾ گهڻو سعيو بجا آڻيندو هو. ٻنهي ڀائرن ٩٧٠هه ۾ وفات ڪئي. "جامع فتاويٰ پواني"، جنهن جو فقه جي علم ۾ ٺٽي ۽ بکر ۾ عام اشتهار هو، سا شيخ عبدالوهاب جي جوڙيل آهي.

(٣) شاه قطب الدين بن شاه محمود بن شاه طيب. خراسان جي وڏن ۽ مرتبي وارن سيدن مان هو. ترڪاني هلاڻن ڪري پنهنجو وطن ڇڏي سنڌ ۾ آيو ۽ بکر ۾ گهر ڪري ويٺو. جمعي جي ڏينهن ماڻهن کي وعظ ۽ نصيحت ڪندو هو. نهايت متقي ۽ متشرع هو. سن ٩٧٧هه ۾ وفات ڪيائين. سنديس وفات جي تاريخ "واعظ" مان نڪري ٿي.

(٤) سيد مير ڪلان، اصل ڪربلائي ساداتن مان آهي. اتان لڏي قنڌار ۾ آيو، جتي مير شير قلندر سان صحبت حاصل ٿيس. سنڌ جي فتح کان پوءِ سنڌ ۾ آيو ۽ سيوهڻ جي پسگردائيءَ ۾ مڏي هنيائين. اڪثر اوقات مخدوم شهباز جي روضي تي گذاريندا هو. وقت جا حاڪم سنديس عزت

ڪندا هئا ۽ ٻه ڀي دفعا ميرزا ارغوني ۽ ترخاني حاڪمن جي وچ ۾ صلح ڪرايائين. زهد ۽ عبادت ۾ بي نظير هو ۽ فقيرن ۽ مسڪينن جي پنهنجي پرگهور لهندڙ هو. سندس اولاد گهڻو ۽ گهڻائو ٿيو. مير معصوم بکري به سندس پوٽن مان آهي.

(٥) مخدوم محمود فخرپوٽو، اصلي هرات جو، هڪ رباني عالم هو. سنڌ ۾ علم سندس طفيلي پکڙيو. ظاهري توڙي باطني علمن جو صاحب هو. ذري گهٽ شيخ الاسلاميءَ جي مرتبي کي پهتو هو، پر سنت ئي شيخ الاسلام جي واقعي بعد (ڏسو مٿي) پنهنجو اصلي وطن ڇڏي اچي ڪاهان" ۾ رهيو. جن طالبن وٽس تحصيل ڪئي، سي پنهنجي مقصود تي پهتا ۽ ارجمند مرتبن تي چڙهيا. قاضي ڏتو سيوهاڻي به سندس شاگردن مان هو.

(٦) مخدوم بلال تلٽائي، حديث ۽ تفسير جي علمن ۾ گوهر هو. قلم کي ڇا طاقت جو سندس وصفن جو وستار ڪري. هڪ دفعي تلٽيءَ کان لعل شهباز جي زيارت لاءِ ٻيڙيءَ ۾ سوار ٿي ويو. ملاح اچي گارگند ۾ ڇنڪيو، ۽ سيني جو عيش زهر ٿي پيو. مخدوم صاحب پنهنجي ٽوپي خادم کي ڏني ته مهاڻي جي سر تي رکي. اهڙو ڦرڪو ڦري ويو، جو ميربحر گارين بدران اچي واعظ ۽ نصيحت ۾ پيو ۽ قرآني آيتن جو تفسير ڪرڻ لڳو. ٻيڙيءَ وارا سڀ حيران ٿي ويا. تحقيق اهڙا صاحبدل مُلن دلين کي جيارين ٿا. اڄ سندس مزار تي سيڪنهن ماه پهرئين جمعي تي وعظ ۽ شغل جي مجلس ٿيندي آهي.

(٧) قاضي ڏتو سيوهاڻي، پيشتي طرف پنجن پيڙهين تائين قاضي صدرالدين سان لڳي، جو ساري پرڳڻي جو قاضي هو. مطول تائين تحصيل پنهنجي والد بزرگوار قاضي شريف الدين وٽ ڪيائين، جو عام طرح مخدوم راهوءَ جي نالي مشهور آهي. تفسير ۽ حديث مخدوم بلال وٽان ۽ بيا علم مخدوم محمود فخر پوٽي ۽ مولانا عبدالعزيز ابهريءَ وٽان پڙهيائين. سڀ ١٨ تفسير نظر مان ڪڍيا هئائين، جي سڀئي برزبان ياد هُوس. ترڪي ايغوري به پڙهي ويندو هو. علم جفر ۾ بين عجيب غريب معلومات مان واقف هو. ڪشف ۽ ڪرامات جو صاحب هو. ڪتابن جون عبارتون اڪثر ياد پڙهندو هو. مرزا شاه حسين ڪيترو وقت سندس خدمت ۾ رهي علم پرايو ۽ نهايت تعظيم ۽ احترام بجا آڻيندو هو. ڪجھ وقت پاڻ ۾ ڳنڍ ڳنڍاريائون، ۽ کيس امام جارالله علامه زمخشريءَ ("ڪشاف ۽ اساس البلاغه" جي

صاحب) سان مشابهت ڏيندو هو. مير معصوم بکريءَ بہ وٽانئس سبق ورتا ۽ علم حاصل ڪيو. باغبان جي ڳوٺ ۾ آرامي آهي.

(٨) **مخدوم ميوان بن ملان يعقوب**، پنهنجن سُهڻن ڳڻن ۽ ساراه جوڳين وصفن ڪري مشهور معروف هو. منقولي توڙي معقولي علمن ۾ قابل هو. اڪثر طالبن سندن خدمت مان علم جو بهرو ورتو. مرزا شاه حسن بہ ڳچ مدت وٽن تحصيل ڪئي هئي. نٽي ۾ وفات ڪيائون، ۽ سندن وفات جي تاريخ "وارث الانبيا (٩٤٩هه) مان ملي ٿي.

(٩) **مولانا ضياءُ الدين بن مخدوم صدرالدين راهواني** (راهوٽ وارو)، سيني شرعي علمن سان برسيل هو. اوائل ۾ ديني علمن جو درس ڏيندو هو. پوين ڏينهن ۾ گوشي ۾ گذاري، عبادت ۽ تلاوت ۾ مشغول رهيو ۽ ماڻهن کان منهن موڙيائين.

(١٠) **قاضي عبدالله بن قاضي ابراهيم**،:وڏن عالمن مان هو. فضيلت ۽ ڪمال مولانا عبدالعزيز هروي ابهريءَ وٽان حاصل ڪيائين. طبع جو نهايت تيز هو. پرهيزگار ۽ متقي بہ هڪڙو هو. اوائل ۾ پنهنجي قديم وطن درٻيلي ۾ رهندو هو، پر جڏهن شاه بيگ ارغون سنڌ فتح ڪئي، تڏهن پهريائين ڪجهہ وقت باغبان ۾ ۽ ڪجهہ وقت راهوٽ ۾ رهيو. سن ٩٣٤هه ۾ گجرات ملڪ ڏي ويو، جتان بہ لڏي هميشه مديني منور ۾ سڪونت اختيار ڪيائين، ۽ اُتيئي لاڏاڻو ڪري ويو.

(١١) **شيخ عبدالله متقي بن مولانا سعد سندي درٻيلوي**، علم تفسير ۽ حديث ۾ بي نظير هو. پهريائين درٻيلي ۾ مڪتب هوس، پوءِ ٩٤٧هه ۾ گجرات ڏي ويو، ۽ قاضي عبدالله جي صحبت ۾ رهيو. مديني منور ۾ گهڻو وقت قاضي قاضن جي رفاقت ۾ گذاريائين. سيني علمن ۾ عمديون تصنيفون ۽ رسالا لکيا اٿس.

(١٢) **مولانا يونس سمرقندي**، علم ۽ عرفان جي صاحبن جو اڳواڻ هو. مرزا شاه حسن ارغون جي ڏينهن ۾ ماوراءِ النهر کان سنڌ ۾ آيو. ڳچ وقت شاه حسن کي شرح موافق ۽ علمن سيکارڻ ۾ مشغول رهيو. ٩٥١هجريءَ ۾ وفات ڪيائين.

(١٣) **شاه جهانگير هاشمي**، شاه طيب هرويءَ جي اولاد مان آهي. هڪ بليغ ۽ شيرين ڪلام شاعر هو. مرزا شاه حسن جي اوائلي حڪومت ۾ خراسان کان لڏي بکر ۾ اچي رهيو. شعر گوئيءَ ۾ لاثاني هو. سندس ديوان "ديوان هاشميءَ" جي نالي پڌرو آهي. [illegible] (نظامي

ڳنجويءَ جي مثنوي) جي جواب ۾ مثنوي" مظهر الآثار" لکي اٿس. سن ٩٤٦هه جي ڌاري ڪيچ مڪران جي رستي حجاز جي سفر تي راهي ٿيو. واٽ تي ڌورن هٿان شهادت پاتائين.(١)

(١٤) **شاه حسين تڪدوي،** مرزا شاه حسن جي أمرائن مان هو. طبع جو تکو، ذهن جو سٺو ۽ ادب ۽ اخلاق ۾ زماني جي فاضلن جو نڪ هو. شعر جي فن ۽ تاريخ ۾ ڪامل مهارت هيس، ۽ ڪتاب "روضة السلاطين" سندس تصنيفن مان آهي (٢).

(١٥) **مولانا فخري،** هڪ خوش طبع ۽ اڪابر انسان هو. شعر پڻ چيو اٿس. صنايع بدايع ۽ عروض ۽ قافيه تي ڪجھ ڪتاب لکيا اٿس.

(١٦) **حيدر ڪلوچ،** مشهور شاعر ٿي گذريو آهي. سندس ديوان جو مطلع هي آهي:

دلا مجنون صفت خودرا خلاص أز قيد عالم ڪن
رهِ صحراي محنت گيرو رودر وادي غم ڪُن

[يعني: اي دل مجنون وانگر پاڻ کي جهان جي بندن کان آزاد ڪر، ڪشالي جي برپٽ جي واٽ وٺ ۽ غم جي واديءَ ڏي رخ رک]

پاڻ جي شهر ۾ دفنيل آهي.

هيءَ آهي مختصر يادداشت انهن بزرگن جي، جي قاضي قاضن سان سهيوڳي هئا. اهڙن برڪتي عالمن جا علمي وارث هڪ ٻئي پٺيان سنڌي ويراني کي پنهنجي نُور سان روشن ڪندا پئي آيا، ۽ اڄا بہ ڪي علم جون اوطاقون معمور آهن. اگرچ زماني جي ڦيرگهير ۽ تمدن ۽ معاشرت جي لوڏ سبب انهن ۾ اهو تيج ۽ تاب نہ رهيو آهي. هن وقت ۾ جڏهين ڌاريءَ روشنيءَ جا انگور ڏسي رهيا آهيون، تڏهين اسان کي پنهنجو اڳوڻو ورثو نئين سر هٿ ڪري علم کي رونق وناڻ گهرجي. شل اهي بنيون، جي سُڪي ويون آهن، وري سايون ٿين ۽ منجهن علم ادب، ۽ فضيلت جو منو پاڻي جالارو ۽ جام وهي، جن مان علم جا اڃايل سيڪڙو تکون ڏيئي تار ٿين!

---

(١) مثنوي مظهر الآثار- جا پير حسام الدين راشديءَ ايڊٽ ڪئي ۽ سال ١٩٥٧ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪئي.

(٢) روضة السلاطين- اصل ۾ مولانا فخريءَ جي تاليف آهي. پير حسام الدين راشديءَ مرحوم، هيءَ تذڪرو ايڊٽ ڪيو ۽ سنڌي ادبي بورڊ ١٩٦٨ع ۾ شايع ڪيو.

قديم سنڌي نثر

منهنجي محترم دوست مسٽر ڏيارام مير چنداڻيءَ "سنڌوَ" جي آگسٽ واري عدد ۾ سنڌي نثر تي هڪ مختصر مضمون لکيو آهي، جنهن ۾ بين ڪوتاهين کي ڇڏي، فقط ٻن ڳالهه تي بحث ڪرڻ گهرون ٿا ته سال ١٨٥٠ع کان اڳ سنڌي نثر بيشڪ موجود هو، پر جنهن صورت ۾ لکپڙهه اڪثر فارسي ۾ ٿيندي هئي، تنهن صورت ۾ ٿورو ڪو قلمبند ٿيل آهي. اسان وٽ مرحوم مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي (شهادت ١٧ - ربيع الاول ١١٩٢هه / ١٥ - مارچ ١٨٧٧ع) جا نثر ۾ گفتا موجود آهن، جن مان گهٽ ۾ گهٽ ايتري ته خبر پوي ٿي ته سن ١٨٥٠ع کان سئو کن ورهيه اڳي شڪ بزرگ جا نثري مقولا قلمبند ڪيا ويا هئا. اسين هيٺ مٿئين بزرگ جا قول، جي سنڌي نثر جي هڪ آڳاٽي نشاني آهن، پنجن قلمي نسخن تان پيٽي درج ڪريون ٿا:

(١) ٽڪ ڏنگڙي هلي، ڪڙا پاسٽي جهلي.
(٢) راٺي راوَ سان رچي، ابو پائن ري اچي.
(٣) ڪافر ڪفر کان اڪار، ڪارو ڳڏڻ ڏوئي اجار.
(٤) ملون بهشت ڏي هلاءِ، چتون پڙهي پرو جاءِ.
(٥) ملون ڪيئن بهشت ۾ اچي، ڪوئي سير سون سين نچي.
(٦) ٻه پهياجون پرچاءِ، ٽلهو مهزلو گهڙاءِ، وڏو ڪوهڙو ڪٽاءِ.
(٧) مال ڪهڙو پلو، هو ترنتا نلو
(٨) رزق ڪنهن پر اچي؟ جيئن مينهڙو وسي.
(٩) ماسي ماڙي پچاءِ، امان ڪنڙي وڃاءِ، ابا مهتڙي اڏاءِ.
(١٠) حاجون سي ڪجن، جيائين ڪاڄڙا سُجن.
(١١) ڳالهڙيون تيئن ڪجن، جيئن ميڙيون ڪاڄن.
(١٢) گرو چيلڙا پڙهاءِ، ڪڪڙ ٻچڙا چٽاءِ
(١٣) چيلڙا ڪيئن رچن، جيئن پلوڙا نچن.
(١٤) ڪونو سپ پيچ سين نهي، ڪنهن پر ٻر ۾ پيهي.
(١٥) اونداهيءَ ۾ سوجهرو، نيشاني نبي، تارا يار رسول جا، سُکي ڪج قوي.
(١٦) هيڪڙو الله، هيڪڙو ڳالهاءِ.

(١٧) وڏو وڙ (در) الله جو، ونهيون الله.
(١٨) سدا وسي الله، مينهه ته مندن وسٽا.
(١٩) نالو الله جو نماڻو.
(٢٠) وڏي ڪانڌ الله جي، ڪانڌيرو بادشاهه.
(٢١) نالائق نوازي، پڳي سڄي ڪري.
(٢٢) جيڪي ڪري سو خدا.
(٢٣) ڏيڻ انبياءَ جو ڪم، بندو ڪجاڙو ڏيندو، بندو سگهوئي ورچي.
(٢٤) بندو جائي گندو. بندو گندو.
(٢٥) پاڻ پاڪ بندو جهاڪ.
(٢٦) توڻي اگلا اوڏ، ته پڻ لاڪي چام جا.
(٢٧) گولي آگن وس.
(٢٨) چگائي ڪجي، ڪنهن جي نه وچائجي.
(٢٩) شڪرانو سندس در، وڏا ٿورا الله جا.
(٣٠) بڇڙي جو پنڌ (بنياد) بڇڙو.
(٣١) جنهن جي واٽ نه وڃجي، تنهن جو پنڌ نه پڇجي.
(٣٢) سيڪو پاڻ ڪي، آيل پاڻ ڪي، جيجل پاڻ ڪي.
(٣٣) ڪرڻ پسند، ڏيند لهند.
(٣٤) پيش ڪنهن ڪي نه وڃجي.
(٣٥) لکيو پري، پر نه ٽري.
(٣٦) سيڪو پنهنجي ڪرم جي چني تو لرڙي.
(٣٧) ڪنهن جو ڏوهه ڪونهي، جيڪي ڪري سو الله.
(٣٨) مري جواب ڏبو.
(٣٩) ڪو ڪنهن جو نه ٿيندو.
(٤٠) حق ٿيندو، حق وڪيل ڪندو.
(٤١) سيڪو پنهنجو وڙ ٿو ڳالهائي.
(٤٢) نيت ولمراد، ڪ ڪانجي ڪ اوبارجي.
(٤٣) جي سڄڻ سچي پانهن ڏي، ته سچي نه ٻُجهي.

(سنڌو - آڪٽوبر ١٩٣٤ع)

برٽن صاحب جي سنڌي ساهت تي نظر

[سر رچرڊ برٽن بمبئي لشڪر جو ليفٽيننٽ هو، ۽ سنڌ ۾ اٽڪل پنج سال گذاري، سن ١٨٤٨ع ۾ ولايت روانو ٿيو، جتي پنهنجن پنجن سالن جو آزمودو سن ١٨٥١ع ڌاري ڪتابي صورت ۾ آندائين. سندس ڪتاب "سنڌ ۽ سنڌونديءَ جي ماٿريءَ ۾ رهندڙ قومون" هڪ عجيب علمي ڪاڻ آهي، جنهن مان ان وقت جي علمي، اجتماعي ۽ سياسي حالت جي چڱي پروڙ پوي ٿي. پهريون ئي ڪتاب آهي، جنهن ۾ سنڌين جون ريتيون رسمون باترتيب بيان ڪيون ويون آهن. برٽن صاحب وري پيهر سن ١٨٧٦ع جي بهاري موسم ۾ سنڌ ۾ پير پاتو. ساڳيا مشاهدا هڪ نئين رنگ ۾ مذاقي نموني تي بيان ڪيا اٿس. ڪتاب جو نالو آهي "سنڌ ري وزٽيڊ" (سنڌ جي پيهر زيارت) اهو ڪتاب مٿئين وانگر علمي نقطه نظر سان نہ لکيو ويو آهي، پر دل وندرائڻ لاءِ چڱو وسيلو آهي. هتي ٿورن لفظن ۾ سنڌي ساهت جو احوال ڏجي ٿو.]

سنڌي زبان ۾ قصا ۽ ڪهاڻيون اڪثري اڳين هندو راجائن ۽ مسلمان بهادرن بابت آهن، جن مٿن سوڀ پائي، سنڌ فتح ڪئي. اهڙا افسانا گهٽائي لکيل آهن، پر انهن ڪان وڌ لنگهن ۽ پٽن ڪي واتي وبٽي ياد آهن، ۽ هيٺين طبقي جي ماڻهن ۾ عام طرح مشهور آهن. هرهڪ جهنگلي يا نيم وحشي قوم ڪي پنهنجي پنهنجي وڻاڻ ۽ بينڪ جون روايتون ياد آهن: هرهڪ قلعي شهر يا ڪوٽ ڪي پنهنجو پنهنجو قصو آهي، هرهڪ ٽڪريءَ ۽ ماٿريءَ ۾ ڪونہ ڪو حادثو ٿيو آهي، ۽ هرهڪ مقام ۾ ڪي نہ ڪي نامور آرامي آهن. انهن آکاڻين مان ڪن مشهور آکاڻين جي يادداشت هيٺ ڏجي ٿي:

١. سسئي ۽ پنهون، ٻن عاشقن جو قصو آهي، جو ساري ملڪ ۾ مڪران، افغانستان، جيسلمير ۽ اوپرندي ايران تائين مشهور آهي ۽ فارسي، جتڪي ۽ بلوچي ٻولين ۾ لکيل آهي. شايد مسٽر ڪرو (Crow) انهيءَ قصي ڏي اشارو ڪيو آهي، جڏهن لکي ٿو تہ "مير فتح علي خان هڪ بروچ عاشق جوڙي جو قصو جاميءَ جي "يوسف زليخا" جي تتبع

تي فارسيءَ ۾ منظوم ڪرايو، انهيءَ لاءِ تہ سنڌ جو نالو نہ فقط جنگجوئيءَ ڪري مشهور رهي، پر ادبي ڳالهين ۾ پڻ سندس ڪَرُ قرارو ٿئي. اها ڳالهہ هندن وٽ پنجابڪيءَ ۽ ٻين ٻولين ۾ موجود آهي، ۽ گهڻو ڪري گرمکي اکرن ۾ لکيل آهي. هندو سسئيءَ کي ”رُل مئي“ ۽ سُهڻيءَ کي ”ٻُڏ مئي“ ڪري سڏيندا آهن. شاه عبداللطيف جي سهڻن بيتن ڪري اهو قصو مٿئين طبقي جي سنڌين وٽ بہ مقبول آهي، ۽ اهڙا ڪي ٿورا ليندا، جن کي پنهنجي همَوطن بزرگ جو ڪجهہ نہ ڪجهہ ڪلام دل تي نہ هجي. سنڌ ۽ بلوچستان ۾ جهنگلي قومن مان ڪي ورلي هونديون، جي ان قصي کان اڻ واقف هجن. اوني اُٺ تي، ڏنار ڍڳ چاريندي، ۽ هاري هر ڪاهيندي، سسئي پنهونءَ جا بيت جهونگاري دل ڏتاريندا آهن.

۲. مومل راڻو، ۳. هير رانجهو، ۴. عمر مارئي، ۵. مل محمود جون جنگيون ۽ موت، ٦. دولهہ درياخان جون فتحون، ۷. سُهڻي ميهار، ۸ دودو چنيسر، ۹. ساموئي يا هفت تن جون پيشنگويون، ۱۰. ليلا چنيسر، ۱۱. نانگ جو قصو، ۱۲. گهاتوئن جو قصو، ۱۳. عبدالله بروهيءَ جون جنگيون، ۱۴. صوبي چانڊيي جون ڪرهيون، ۱۵. جام هالي ۽ جام ڪيهر جا جهيڙا وغيره وغيره.

عربي زبان فقط مسلمان عالمن کي ايندي آهي، اهڙيءَ طرح سنسڪرت فقط ڪن پڙهيل هندن تائين محدود آهي. ٻنهي مان ڪابہ زبان عام طرح ڳالهائڻ ۾ نہ ايندي آهي. پرڳڻي جي اُتر ۾ ڪي ٿورا پٺاڻ زميندار آهن، جي پنهنجي اباڻي ٻولي پشتو ڳالهائيندا آهن، پر اها ايتري پکڙيل نہ آهي، جو ڪيس سنڌي ٻولين جي شمار ۾ لکجي. اهڙيءَ طرح پنجابي، جا فقط سِکن ۾ مروج آهي. جيڪي ٻوليون عام طرح ڳالهائڻ ۾ اينديون آهن، سي هي آهن:

۱. بلوچي، ۲. جتڪي، ۳. فارسي ۽ ۴. سنڌي.

بلوچي هڪ اڻ گهڙي جابلو ٻولي آهي، جا فقط انهن ٿاڪرو

قبيلن ۾ رائج آهي، جي سنڌ ۾ لڏي اچي وينا آهن. سنديس ساهت بلڪل محدود آهي، سواءِ قصن، ڪهاڻين، ڪيڏاري جي راڳن ۽ بلوچي پَٽن جي تصنيفن کان سواءِ بيو منجهس ڪين ٿو لبي.

جتڪي يا سرائڪي، سري يا اتر سنڌ ۾ ڳالهائڻ ۾ ايندي آهي ۽ ملتانيءَ ٻولي جي بگڙيل شڪل آهي، جا وري پنجابيءَ مان ڪارڻ آهي، سنڌ جي ساري علائقي ۾ ڪتب ايندي آهي ۽ غالباً چوٿون حصو ماڻهن جو اها ٻولي ڳالهائيندو آهي ۽ سواءِ ڪن شعرن ۽ مذهبي چوپڙين جي طبع زاد ساهتيہ منجهس خير ڪي آهي. سنڌي مڱڻهارن ۽ پاٽن ڪي پنهنجي ٻوليءَ کان سرائڪي وڌيڪ سُهائيندي آهي ۽ ڪيترن ڏيهي ٻڙهيلن، خصوصاً بلوچن ان جو خاص اپياس ڪيو آهي، ۽ منجهس تصنيفون لکيون آهن. جتڪيءَ ٻوليءَ ۾ جيڪي قصا، ڪہاڻيون ۽ ڏندڪٿائون موجود آهن، تن مان ڪن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا:

۱. سسئي پنهون، ۲. هير رانجها، ۳. يوسف زليخا، تي چار قصا انهيءَ نالي سان پڌرا آهن، ۴. سيف الملوک ۽ بديع الجمال، ۵. ليليٰ مجنون، ٦. ميرزا سحبان؟ هڪ هندوستاني قصي جو ترجمو آهي، ۷. شيخ علي فقير ۽ جلالي لهارڻ، جنهن جو چهچٽو جهنگ سيال ۾ رکيل آهي. اهي سڀ شعر ۾ آهن، جاڪاڻ تہ نثر ڪو ورلي پڙهڻ ۾ ايندو آهي. مسلمانن وٽ مذهبي مسئلن تي بہ ڪتاب آهن. انهن مان ڪي، جهڙوڪ: "احڪام الصلواة"، جنهن ۾ اسلامي عقيدا ۽ احڪام آهن، برزبان ياد ڪيا ويندا آهن. سڀ ڪنهن ڪاسبيءَ جهڙوڪ لهار، واڍي ۽ ٻين ڪي پنهنجو پنهنجو "ڪسب نامو" هوندو آهي، جنهن مان سندن ڏنڌي، اوزارن جي ايجاد، مُربي پيرن ۽ ٻين جزئي ڳالهين جي پروڙ پوندي آهي، جنهن کان سواءِ ڪوبہ ڪاسبي هڪ جيڏن ۽ سرتن ۾ هوند گذارو ڪري نہ سگهي. مشهور "سرياني دعا" پڻ جتڪيءَ ۾ ترجمو ڪئي وئي آهي ۽ نياڳ ۽ مصيبتن ڪي ٽارڻ لاءِ طلسم طور ڪتب ڪئي ويندي آهي. نام مالا يا فرهنگ، جيڪو عام طرح ڪم ايندو آهي، سو هڪڙو ننڍو ڪتاب "خالق باري" نالي آهي، جنهن جي پهرين سٽ

آهي: خالق باري سرجڻهار.

راڳن، ڪافين ۽ ٻين متفرقه شعرن کي هيٺين سُرن ۾ ورهائي سگهجي ٿو:

١. ريخته: جنهن هندستانيءَ ۾ هوندو آهي.

٢. غزل: انهيءَ تصنيف جو عمدو نمونو "ديوان حافظ" جا غزل آهن، جي جتڪيءَ ۾ ترجمو ڪيا ويا آهن.

٣. دوهرا "يا" ڏوهيڙا، يا بيت، جي عموماً ڳائبا آهن.

٤. ٽپا: ٽن چئن، يا پنجن مصراعن وارا عشقي بيت، جي گهڻو ڪري ميراثي ڳائيندا آهن.

٥. بيت: جن ۾ ٽُڪن جو تعداد اڻ ٺهرايل آهي، ۽ هرهڪ تڪ لاڳيتن الف بي جي حرفن سان شروع ٿيندي آهي، شايد ان ڪري، ته اُن جو مضمون اڪثري عاشقاڻو هوندو آهي.

جتڪي ٻولي عموماً نستعليق نموني ۾ لکبي آهي. منجهس اردوءَ جيترا اکر آهن، ۽ سنڌي ٻوليءَ جا خاص پنج حرف، ٻ، ڄ، ڳ، ٽ (ٽر)، ڊ (ڊر) منجهس ڪينهن، جنهن ڪري سکڻ ۾ سولي آهي. هندو اڪثر گرمکي اکر ڪم آڻيندا آهن، جي ديوناگري آئيوبتا کي مٽائي سٽائي ساديءَ ۽ سوليءَ صورت ۾ آندل آهن. واپاري ۽ هٽ واڻيا جدا جدا قسمن جا اکر ڪم آڻيندا آهن، جي گرمکيءَ ۽ اُچڪيءَ جون بگڙيل صورتون آهن.

فارسي، سنڌ ۾ ادبي، رسمي، دفتري ۽ انشائي زبان آهي. فقط وڏن موقعن ۽ علمي مظاهرن مهل ڳالهائبي آهي، نه ته ڏيهي ماڻهو ڪو ورلي ان ۾ بات چيت ڪندا آهن. اُچار ۽ اصطلاح ۾ شيرازي، اصفهاني، فارسيءَ کان گهڻو مختلف آهي. اڻ ڄاڻائيءَ کان سنڌي لفظن جي ملاوت ڪري، ان جي سچي صورت بگڙي ويئي آهي.

سنڌي زبان ٻين ڏيهي ٻولين وانگر آڳاٽي آهي، اگرچه يقين سان چئي نٿو سگهجي ته سندس بنياد ڪڏهن پيو. ٻين هندستاني ڀاشائن وانگر

سنڌي بہ سنسڪرت مان نڪتل آهي، پر اها پوري نروار ٻولي آهي، ۽ هندستانيءَ جي ڪارڻ نہ آهي، جئن سمجهيو ويندو آهي. اها ڪاٺياواڙ کان بهاولپور تائين، اولهہ ڏي ”بروهي“ جبلن سوڌو جدا جدا نمونن ۾ ڳالهائبي آهي. شُڌ يا ادبي ٻولي ”لاڙ“ جي سنڌي آهي، ٻيون مکيہ ياشائون هي آهن:

١. سرائڪي: يا سَري يعني اتر سنڌ جي ٻولي، جنهن ۾ جتڪي ۽ بلوچي ٻوليءَ جا لفظ اچي وڃن ٿا.

٢. ڪڇي، جا ڪڇ ۾ ڳالهائبي آهي، ۽ گجراتيءَ جي اير ڀير آهي.

٣. ٿريلي يا جيسلميري، جا عمرڪوٽ، ٿر ۽ جيسلمير جي آس پاس ڳالهائڻ ۾ ايندي آهي، شڪاري، ڍيڍ ۽ ٻيون رولو ڇولو ذاتيون پڻ ٿريلي ڪم آڻينديون آهن، اُن ۾ مارواڙي لفظ گهڻا آهن، اڪرن جون نمونو پنهنجو اٿس، ۽ مذهبي چوپڙيون منجهس لکيل آهن.

٤. ٿاڪرو، جا سنڌ جي اولهہ ۾ جبل جا ماڻهو ڳالهائيندا آهن، منجهس بروهي ۽ بلوچي لفظ گهڻا اچن ٿا، ۽ ڪي شين جا نالا ۽ ورجيسون اهڙيون آهن، جي ٻوني جي رهندڙن کي مشڪل سمجهہ ۾ اچن. مطلب تہ سنڌيءَ جي چڱيءَ سڃاڻپ ڪري ڪيترين ٻين نسل ٻولين سان واقفيت ٿي سگهي ٿي، جهڙوڪ پنجابي، جتڪي، پشتو، بلوچي، بروهڪي ۽ ٻيون ٻوليون، جي سنڌونديءَ جي اولهہ وارن ملڪن ۾ ڳالهائجن ٿيون.

سنڌيءَ ٻوليءَ جي خصوصيت هيءَ آهي، جو اُن ۾ سنسڪرتي ۽ عربي لفظ جام آهن، ۽ سندس ”صرف ۽ نحو“ پڻ نيارو آهي. نج توڙي ڪريل سنسڪرتي لفظ جي هوند عام طور الهندي هندستان جي ماڻهن کي سمجهڻ ۾ نہ اچن، سي سنڌيءَ ٻوليءَ ۾ رواجي آهن. جهڙوڪ اچڻ، آڪاس، اڃو، آڪڻ، اپار، ڏاتر، جس، جوءِ، ڪڪڙ، سبر، سائين وغيره وغيره.

ٻين ٻولين جي برخلاف عربي لفظ سنڌي ٻوليءَ ۾ عام شين لاءِ

ڪتب ايندا آهن مثلا ابو، بصر، درس، ختاب (ڪتاب) حڪم، مصحف، معمور، خيمو، مقام، پڙچ (تڏو عربي= فرش) رڪابي، سات (ساعت)، شئي، ميت، طعام، ثوم، طهر وغيره وغيره.

سنڌي وياڪرڻ بہ الهندي هندستان واربن ٻولين جي وياڪرڻ بنسبت وڌيڪ مُنجهيل آهي. اسمن ۽ صفتن جون پڇاڙيون، حالتن جون بناوتون، ضمير ۽ ضميري صفتون، مصدر جو گردان، مستقبل ۽ ماضي معطوفي، سڀ هندستاني ٻولين سان مشترڪ آهن. ليڪن شخصي ضميرن جي پڇاڙين ۽ مضارع ۽ حال جي بناوتن ۾ فارسيءَ سان مشابهت ٿو رکي. هينين ڳالهين ۾ سنڌي زبان، هندستاني ٻولين توڙي فارسيءَ کان فائق آهي:

١. اسمن، صفتن ۽ مصدرن جي پڇاڙيءَ ۾ ڊگهو يا منڍرو حرف علت آهي. انهيءَ حرف علت جي مٽ سٽ ڪري جدا جدا حالتون نهن ٿيون. هندستانيءَ توڙي ٻين اولهاين ٻولين ۾ اسمن جو آخري حرف ساري گردان ۾ ساڪن رهندو آهي، جنهن ڪري آخري حرف، جو ضرور ڳنڍيٺو پوندو آهي، پر سنڌيءَ ۾ ائين نہ آهي جهڙوڪ: وڪر ويهون (=وڪر جون ويهون. مهراڏيءَ پٽ (= مهرا ڏيءَ جو پٽ).

٢. سنڌيءَ ۾ ڪيترائي ضمير جدا جدا حالتن، عدد ۽ جنس ۾ پنهنجون پڇاڙيون ڦيرائين ٿا.

٣. بي معنيٰ حرف جهڙوڪ "ٿو" يا "ها"، جن جي ڳنڍڻ سان مضارع مان ٻيا زمان نهن ٿا، سي بہ فارسيءَ جي "مر" جي ابتڙ جدا جدا عدد ۽ حالت موجب ڦرن گهرن ٿا. ازانسواءِ فعل، هندستاني فعل کان زياده ڊنگائتو آهي. فعل معروف جي ڌاتوءَ سان "جڻ" ڳنڍڻ سان مجهول نهي پوندو آهي، جيئن تہ مارڻ- مار- مارجڻ، ۽ ان مان ٺهيل زمانن جو گردان پڻ معروفي زمانن جي گردانن وانگر قاعدي تي ٻڌل آهي. سببي فعل پڻ اردوءَ کان وڌيڪ پورا ۽ ڳڏيل آهن.

۴. سنڌيءَ ۾ ڪيترين ئي نزاڪتون ۽ نُڪتا آهن، جن ۾ هوءَ اولهائن هندوستاني ٻولين کان سرس آهي، جهڙوڪ شاعراڻن لفظن جي

پيچازين ۾ ڦيرٻوڙ ڏيکريون، قافيي خاطر آخري حرف يا ان جي ماقبل ۾ وڌاءُ وغيره ۽ ٻيا باريڪ نُڪتا.

ازانسواءِ سنڌي ٻولي، لفظن جي گهڻائيءَ ۽ گوناگونيءَ ڪري نهايت برجستي آهي. ڪا اهڙي شئي نه آهي، جنهن لاءِ ٻيا نالا يا مترادف نه هجن مثلاً اُٺ لاءِ درجن کن نالن جو آهي، جن مان ڪي مترادف آهن، ته ڪن ۾ معنيٰ جي لحاظ سان قدري تفاوت آهي. معنوي يا ذاتي لفظ وڏيڪ سڌريل ٻولين جهڙوڪ سنسڪرت، عربيءَ ۽ فارسيءَ مان آزاديءَ سان ورتا ويندا آهن. جنهنڪري سنڌي لغت بلڪل وسيع آهي.

سنڌي ساهت بابت هيترو چوڻ ڪافي آهي ته جڏهن انگريزن هندستان ۾ پير پاتو، تڏهن ڪنهن به ڏيهيءَ ٻوليءَ ۾ ايترو علم ادب ڪونه هو، جيترو سنڌيءَ ۾ موجود هو، پر ان جي مالامالي اڪثر عربيءَ مان ترجمن ۽ مذهبي ڪتابن ۾ مختصر هئي. پوري ڪٿ نٿي ڪري سگهجي، پر ايترو يقين آهي ته ٻه ٽي سؤ قلمي نسخن جا ڪتا ڪري سگهبا.

نثر جا ڪتاب اڪثر اسلامي، تاريخي ۽ مذهبي ڪتابن جا ترجما آهن، جن ۾ قصا ۽ ڪهاڻيون به آهن، پر اهي به گهڻو ڪري ولين ۽ نبين بابت آهن. ازانسواءِ دُوايا ۽ ٽوايا موجود آهن، جن جي وسيلي ٻار عربي فارسي حاصل ڪري سگهن ٿا. انشاء، طب ۽ ٻين علمن تي پڻ ڪتاب رچيل آهن. انشائي عبارت ٻن قسمن جي آهي: ڪ عالماڻي جنهن ۾ عربي ۽ فارسي لفظن جي گهڻات آهي، ۽ بعضي بعضي ته ڳالهه ايتريءَ حد کي پهچندي آهي، جو جملي ۾ معاوني "فعلن"، ظرفي ۽ جري حرفن کان سواءِ ٻيا سڀ لفظ عربي ۽ فارسي هوندا آهن. ٻي عامي عبارت، جنهن ۾ گهڻو ڪري رواجي نج سنڌي لفظ ڪم آڻيندا آهن، ۽ ذاريو عنصر بلڪل ڇڊڙو هوندو آهي. هندو ٻوليءَ ۾ وري انهيءَ جي ابتڙ سنسڪرت جا گهڻا لفظ هوندا آهن.

سنڌي نظمي ادب، نثر کان گهڻو گهاٽو ۽ نوعائتو آهي، ۽ ڪنهن به حالت ۾ مرهٽيءَ، هنديءَ ۽ برج ڀاشا ٻولين جي شعر کان درجي ۾ گهٽ نه آهي. عربي ۽ فارسي عروض جا پيچيدا قاعدا سنڌيءَ ۾ نامعلوم آهن. رڳو ڪن نقلي ۽ تقليدي شعرن ۾ ڪم اچن ٿا. سنڌيءَ کي پنهنجو ذاتي نظمي قالب آهي، مگر ٻيون پاڙي واريون ٻوليون، پشتو سوڊيون، ذارين وزنن ۽ بحرن تي مدار رکن ٿيون. سنڌي شعر کي پنهنجو مزو ۽ دلربائي

آهي. لفظي طرز ادا سان گڏ سنجيس اصلاحي جدّت ۽ متانت، ۽ خيالي تازگي ۽ غرابت جهججهي انداز ۾ موجود آهي. سنڌي پاشانن جي گهڻن ڪري اعليٰ درجي جا شاعر پنهنجي عبارت کي پرپور بنائي، ڪنهن به قصي يا ڳالهہ جي مڪاني ڇهڇٽي کي اتانهون جي ورجيسن ۽ لفظن سان واقفيت جو رنگ ڏئي سگهن ٿا. سه حرفي هڪ مطلوب ۽ مرغوب صنعت آهي. انهيءَ صنعت جي وسيلي ۽ حالتن جي پچاڙين ۽ ٻين رڪن ۽ لسن پيوندن کي دور ڪرڻ سان هڪ قسم جي نياري ۽ وٺندڙ ڏنک پيدا ٿئي ٿي. سنڌين تي جو پنهنجي وطني شعر جو ايترو اثر آهي، تنهن مان ثابت آهي ته سنڌي شعر ۾ متانت ۽ طرز ادا ٻئي موجود آهن. انهيءَ ڪري صوفي ۽ عالم پڻ پنهنجي عربي ۽ فارسي تصنيفن ۾ بعضي بعضي سنڌي بيت آڻڻ کان نه ڪُسندا آهن.

هيٺيان شعر جا قسم سنڌين ۾ مروج آهن:

١. مدح، جا مسلمانن وٽ مقبول آهي، ان ۾ خدا تعاليٰ ۽ انهيءَ جي رسول، اصحابن ۽ ٻين بزرگن جي ساراه هوندي آهي ۽ پڻ ٻيا مذهبي مضمون اُن ۾ ادا ڪيا آهن.

٢. مناجات، جا مدح وانگر آهي، پر سيني مذهبن سان واسطو اٿس. ٿور پڙهيا سنڌي مناجاتون پڙهندا آهن، پر علماءَ عربي زبان ۾ زياده پسند ڪندا آهن.

٣. مرثيو، جنهن ۾ امام حسن ۽ حسين ع جي شهادت جو ذڪر هوندو آهي. سنين توڙي شيعن ۾ ان جو رواج آهي. سني عالم مذهبي اعتقاد موجب ان تي اعتراض وٺندا آهن. ۽ انهيءَ ڪري ئي عاشورن ۽ تابوتن کان پاسو ڪندا آهن ۽ پڻ ٻين کي روڪيندا آهن.

۴. ڪُوار يا لعنت، جنهن ۾ شاعر ڪنهن جي سِٺ يا هَجو لکندو آهي.

مٿيان چار قسم قديمي ادبي ٻولين مان ورتل آهن ۽ ساري اسلامي دنيا ۾ چالو آهن. هيٺيان چار قسم وڌيڪ اصلاٿا ۽ طبع زاد آهن:

١. فتحنامو يا جنگنامو: جنهن ۾ لنگهو يا ميراثي پنهنجي امير جي فتح جو گيت ڳائيندو آهي يا اُن جي هارَ کي ڇُپائيندو آهي. عبارت توڙي مضمون جي لحاظ سان قديمي عربي رجز شتر سان مشابهت رکي ٿو.

٢. ڪافي يا وائي: جنهن جو مضمون اڪثر عاشقاڻو هوندو

آهي، ۽ منجهس ائن کان ٻارهن تائين مصراعون هونديون آهن. جتڪيءَ ۾ ان کي "ٽپه" يا "خيال" چوندا آهن، عموماً ڳائبي آهي، ۽ ماڻهن کي پسند ايندي آهي. ان جا ڪي سُهڻا نمونا شاه عبداللطيف رحه جي رسالي ۾ موجود آهن.

۳. بيت: جن ۾ بعضي ٻه ٽُڪون ۽ بعضي زياده هونديون آهن. بيتن جو وزن نيارو رڳو سنڌ سان لاڳو آهي. عام خاص ماڻهو بيتن جا شائق آهن، اهي طنبور تي ڳائبا آهن. ڏوهڙو به ساڳئي قسم جو شعر رکي ٿو، پر ان جو سُر ٻئي نموني جو آهي ۽ دهل تي ڳائبو آهي.

۴. سنيهڙو (نياپو): جو هڪ عشقي شعر آهي ۽ گويا عاشق جي طرفان معشوق ڏي هڪ خيالي نياپو آهي. ان جو سُر وري علحدو آهي ۽ نڙ تي ڳائبو آهي. جهنگلي قبيلن کي انهيءَ کان وڌيڪ ٻيو راڳ نه وڻندو آهي. انهن قسمن کان سواءِ ٻاهرازيءَ ۾ ڳجهارتن ۽ پرولين ڏيڻ جو دستور آهي، اهي به پنهنجي گڻ کان خالي نه آهن ۽ سنجهن معمولي حصي کان وڌيڪ ايجاز ۽ خوشمزاجي آهي. ساري ملڪ ۾ شعر پکڙيو پيو آهي، جو ڪنهن ڪتاب ۾ گڏ نه ڪيو ويو آهي ۽ شايد ڪڏهن به گڏ ٿي نه سگهندو. انهيءَ شعر مان ڳچ جيترو اهڙو آهي، جو سنڌي عالمن کي ان تي ڌيان ڏيڻ گهرجي. هندستان جي ٻين پاڙن وانگر سنڌ جي پرڳڻي جو نظمي ادب باطراوت، ورجيسن سان پريل، طبع زاد، جهجهو، لفظن ۽ عبارتن ۾ گوناگون، ۽ ساڳي وقت سادو ۽ فطرتي آهي. انگريزي تعليم جي سررشتيءَ هيٺ لکندڙ زياده تصنع کي لڳي ويا آهن ۽ ٻين عالمائين ٻولين جي تقليد ڪرڻ ۾ انهن مان خيال اُڌارا وٺڻ لڳا آهن. انهيءَ ڪري شايد سنڌي نثر کي تقويت پهچي، باقي شعر کي سو اهڙي قسم جي اهل ضرور زيان رسائيندي.

سنڌي شعر جي نمونن ڏيڻ کان اڳ بهتر ٿيندو ته سنڌ جي مشهور بزرگن جي مختصر حياتي ڏيون:

۱. مخدوم هاشم ٺٽوي: هي بزرگ پنهور ذات جو هو. ٺٽي ۾ ڄائو ۽ ٺٽي ۾ ئي وفات ڪيائين. ڪلهوڙن حاڪمن جي ڏينهن ۾ ٿي گذريو آهي، سندس پوٽا، جي ساوا ۽ آسودا آهن، اڄاتائين عالميءَ جي ڪوٽ ۾ رهن ٿا. هن هندستان ۽ عربستان جو سير ڪيو هو، ۽ عربي، فارسي ۽ فقه چڱيءَ طرح پڙهي هئائين. چون ٿا ته پنهنجي سياحت جي

وران ڪيترن عيسائي مبشرن سان مباحثا ڪيا هئائين ۽ سندن مذهب جي خلاف ڪتاب لکيا هئائين. وطن موٽڻ تي ٺٽي جو قاضي مقرر ٿيو، ۽ سنديس علميت ۽ فضيلت ڪري وقت جا حاڪم کيس گهڻي عزت ڏيندا ها. هاڻ کيس ولي الله ڪري سمجهندا آهن، سندس مزار مڪليءَ تي آهي، جتي ڪيترائي ماڻهو زيارت ۽ دعا لاءِ ويندا آهن. سنديس عربيءَ ۾ تصنيفون هي آهن: (۱) اشباه (۲) فاڪهہ البستان ۽ (۳) بياض هاشمي، پر سندس ناليءَ خاص هينين تصنيفن ڪري ڄاڻجي ٿو، جي هن عالمن لاءِ عربيءَ ۾ لکيون ۽ عام ماڻهن جي فهم لاءِ سنڌيءَ ۾ آنديون:
۱. عقائد، ۲. فرائض، ۳. ذبح شڪار، ۴. اغثني، ۵. ذڪر خلفاءِ راشدين، ٦. ذڪر قيامت، ۷. بدرالمنير ۽ ۸. مولود.
ازانسواءِ قرآن مجيد جي ڪيترن سيپارن جو عام سنڌيءَ ۾ شرح لکيائين. سندس ٽيهين سيپاري جو شرح (جزع عم) هميشه مڪتب جي ٻارن کي پڙهڻ لاءِ ڏيندا آهن. اهو سولو، سادو ۽ اصل جي معنيٰ چڱيءَ طرح سمجهائيندڙ آهي ۽ ڪنهن بہ طرح مشهور عربي تفسيرن کان علميت ۾ گهٽ نہ آهي.

۲. مخدوم عبدالله نارٽيءَ وارو: مخدوم هاشم کانپوءِ مشهور نثر نويس مخدوم عبدالله نارٽيءَ وارو آهي. هو ڪڇ ڀڄ جي پرسان نارٽيءَ جي ڳوٺ ۾ ڄائو هو، پر اصل سنڌي، ذات جو منڊرو هو. ڪڇ جو هندو راجا سندس مريد هو، جنهن وٽان کيس ساليانو وظيفو ملندو هو. سندس ڪتابن مان هيٺ ڏنل مشهور آهن ۽ چون ٿا تہ هُـ عربيءَ يا فارسيءَ ۾ ڪجهہ نہ لکيو:
(۱) ڪنزالعبرت، (۲). قصص الانبياء، (۳) خزانه الابرار، (۴) خزانه الاعظام، (۵) خزانه الروايات، (٦) تنبيه الغافلين.

۳. "معيار سالڪان طريقت" ، هڪ فارسي زبان ۾ اولياءِ اسلام جو تذڪرو آهي، تنهن سيد عبداللطيف تارڪ جو هن طرح بيان ڏنو آهي: "شاه عبداللطيف سيد حبيب شاه جو فرزند ٻارهين صدي هجريءَ جي شروعات ۾ اٽڪل ١٦٨٠ (؟)* عيسوي ڌاري ڄائو هو.

پنهنجي رياضت ڪري مشهور هو، پهريائين "مجذوب عاشق" جو درجو حاصل ڪيائين ۽ آخر مشائخيءَ جي مرتبي تي پهتو. اگرچه تعليم نه ورتي هئائين، ته به سيني علمن ۽ فنن ۾ ماهر هو. سندس مريد گهڻا هئا ۽ ڪيترن کي ته ساڻس اهڙي محبت هئي، جو سنديس وفات وقت غم کان پران تياڳيائون. ڪيترائي مريد ولايت جي درجي کي رسيا. شاهه عبداللطيف سنه ١١٦١هه (١٧٤٨؛ عيسوي)** ۾ وفات ڪئي ۽ سنديس گاديءَ تي سيد جمال شاهه ويٺو. سنديس مقبرو ڀٽ ۾ آهي ۽ اهو هڪ پاڪ جاءِ آهي."

سيد عبداللطيف جي شاعراڻي شهرت سندس مشهور رسالي ڪري آهي. سندس همو طني کيس "سنڌ جو حافظ" ڪري چوندا آهن. پڙهيل توڙي اڻ پڙهيل ٿورا ٿيندا، جن کي سندس رقت انگيز ڪلام نه ايندو هجي. سندس ڪلام جي تعريف ۾ بار بار هي بيت پڙهندا آهن:

"بيت مَ ڀانئجا ماڙهئا، هي آيتون آهين
پريان سندي پار ڏي، نيو لنو لائين."

هيءَ سٽ "مهرو مگٽهار" جي ٺهيل آهي ۽ سنڌ ۾ جتي ڪٿي چارڻ ۽ راڳيندڙ ڳائيندا آهن. انهيءَ ۾ "محمد خان نوڙهي"، "ڪوڙي ناريجي" ۽ ٻين غدارن ڏانهن عام نفرت جو اظهار آهي.

(١) ڪل نه پيئي مير کي قيد جي، ڏاڍو رب ستار!
(٢) ! ڪـشا خط خيب جا، سڙيل صوبيدار!
(٣) ڪنڌ ڀڳو ڪوڙي جو، پيئي منشيءَ کي مار!
(٤) "ڪونبڙي" وارو خراب ٿئو، جنهن کي لعنت جي لغار!
(٥) لک لعنت "نوڙهي" کي، جنهن لائي هنياري باهه!
(٦) نوڙهو ڀڳو شاهه سين، سڻ گاندوءَ جا پارَ!
(٧) لک لعنت نوڙهي کي، جنهن لائي داروءَ کي باهه!
(٨) ڪلڪتي کان ڪوناپا، ۽ اچي چاچا پڳ ٻڌاءِ!
(٩) ڪنجون ونو ڪوٽ جون، ويهي سنڌ هلاءِ!
(١٠) "مهرو مگٽهار چوي:
(١١) سَگهون وجهه تون شير ۾، ... والي واڳ وراءِ!

---

* اصل ۾ ١٦٨٩ع- مطابق ١١٠١هه.
** اصل ۾ ١٧٥٣ع- مطابق ١١٦٥هه.

شاعر "امير نصيرخان" جي حماقت تي افسوس ڪائي ٿو، ۽ "مير صوبيدار" کي ننڍي ٿو، جو "سر چارلس نيپئر" کي لکي موڪليو هئائين تہ اچي پڳ ٻڌائينم، ۽ ٻروچن جي لشڪر کي حملي کان روڪيو هئائين. ڪوڙي ناريجي ۽ منشي آوتراءِ کي سنڌين خيانت جو خوب انعام ڏني ٿو. سردار غلام محمد ڪونبڙيءَ واري * ۽ محمد خان ٿوڙهي تي بہ خوب لعنت جي للڪار ڪئي اٿس. غلام محمد ڪونبڙيءَ وارو ذات جو لغاري ٻروچ هو، جنهن کي مير نصيرخان سردار ڪيو هو. مياڻيءَ جي لڙائيءَ کان ٿورا ڏينهن اڳ پنهنجي ماڻهن سان گڏجي "مير نصير خان" جي دربار ۾ ويو، جتي سڀني مير اچي گڏ ٿيا هئا. هڪڙي هٿ ۾ ترار ۽ مڙساڻو وڳو ۽ ٻئي هٿ ۾ زنانو پڙو ۽ چولي هيس، ۽ چيائينس تہ هنن ٻن مان جيڪو وڻي سو پهر. تنهنڪري نصير خان لاچار ٿي سر چارلس نيپئر تي مياڻيءَ ۾ ڪاهہ ڪئي. جڏهن ڪونبڙي ڏٺو تہ مير هارائڻ وارو آهي، تڏهن ظاهر ظهور پنهنجي ڳوٺ ڏي ڀڄي ويو. انهيءَ ڪري سنڌي ڪيس "لونبڙي "يا" "ڪوٻلي" ڪري سڏيندا آهن. محمد خان ٿوڙهي چون ٿا تہ انگريزن سان ٺاهہ ڪري، دٻي جي لڙائيءَ پيري ميرن جي باروت کي باهہ ڏني، ان ڪانپوءِ شاعر ميرن تي ٺٺولي ڪري ٿو، جو پنهنجن گهرو جهڳڙن نبيرڻ لاءِ ڌاريں کي، دعوت ڏني هئائون. آخر مير شيرمحمد خان جي حق ۾ دعا گهري ٿو. تہ "شال وري پنهنجو راڄ ماڻيا!"

هن قطعه جي طرز عبارت کهري، ڪستي ۽ جاڏي آهي، پر يورپي ڪن بہ باسيندو تہ سندس جذبا حب الوطني خواہ زور ۾ ڪم نہ آهن، ۽ مهرو مگٽهار جي روح کي جس ڏين ٿا!

* اصل ۾، "کُهنبڙي".

سنڌي صورتخطي ۾ سڌارو

شايد سنڌي دانن کي اِها خبر نہ آهي تہ سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪيترا اهڙا اکر آهن، جي مرڪب آهن يا جيڪڏهن اهڙن اکرن جو احساس اٿن، تہ اڃا تائين انهن تي عملي تحقيق سان غور نہ ڪيو اٿن، ۽ انهن کي ليکن جي وسيلي ماڻهن جي ڌيان تي نہ آندو اٿن. مان هيٺ ڪي مرڪب اکر ڄاڻائي، انهن تي ٿورو بحث ڪرڻ گهران ٿو. سنڌي ٻوليءَ ۾ هيٺيان مرڪب اکر آهن:

١. ٽر : جيئن "ٽيهہ" ۾ ٽ.
٢. جهہ : جيئن "جهلڪ" ۾ جهہ.
٣. ڊر : جيئن "ڊاک" ۾ ڊ.
٤. ڍر : جيئن "ڍاپڻ" ۾ ڍ.
٥. ڙه : جيئن "پڙهو" ۾ ڙهہ.
٦. گهہ : جيئن "گهٽو" ۾ گهہ.
٧. لهہ: جيئن "ڪلهوڙو" ۾ لهہ.
٨. نهہ : جيئن "ٻانهو" ۾ نهہ.
٩. ٿهہ: جيئن "ماٿهو" ۾ ٿهہ.

انهن مرڪب حرفن ۾ "ٽر"، "ڊر" ۽ "ڍر" کان سواءِ ٻيا باقي مرڪب پوريءَ طرح سنڌي صورت خطيءَ ۾ ڄاڻايل آهن، رڳو ٽر، ڊر، ڍر جي چڱي طرح شناس نہ ٿيل آهي. عام طور انهن مرڪب حرفن کي فقط ٽ، ڊ ۽ ڍ جي صورتن ۾ لکيو ويندو آهي، هر هڪ جا ٻہ اُچار ٿيندا آهن، هڪ سخت ٻيو نرم. نرم اُچار ۾ "ر" جو اکر ڳجهو آهي، جو جهوني الف بي ۾ نروار لکيو ويندو هو، مگر جڏهن سڌاريل صورتخطي عمل آئي، تڏهين اِها "ر" ڪيرائي وئي ۽ فقط ٽ، ڊ ۽ ڍ جون ساديون صورتون قائم رکيون ويون. شايد جن شخصن جي هٿن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي قسمت سونپيل هئي، تن کي فقط انهن اکرن جي سخت اُچارَ جي پروڙ هئي، سندن زبان تي انهن جا نرم اُچار نہ ٿي وريا. انهيءَ ڪري سنڌي ٻوليءَ کي اشتقاق جي [illegible] ڪري گهٽ

نقصان پهتو ۽ پهچي رهيو آهي، چاڪاڻ ته گهڻن ماڻهن، جن سرڪاري اسڪولن ۾ تعليم ورتي آهي ۽ مقرر درسي ڪتاب پڙهيا آهن، جن ۾ انهن حرفن جي سخت ۽ نرم تلفظ جي وچ ۾ ڪا به شناخت نه آهي، تن ۽ نيٺ سنڌي ڳالهائيندڙ ديهاتي ماڻهن جي وچ ۾ وڏو فرق آهي. مون ڪيترن ئي ماڻهن جي واتان انهن ٽن اکرن جا سخت اُچار ٻڌا آهن، مثلا: مائٽ ("ٽ" نرم) جي بدران مايت (ٽ سخت سان) ڊپ ("ڊ" نرم) جي بدران ڊپ ("ڊ" سخت سان) ۽ ڊاپڻ ("ڊ" نرم) جي بدران ڊاپڻ ("ڊ" سخت سان) چوندا آهن. ازانسواءِ انهن اکرن سان ساڳي صورت وارا ڪيترائي لفظ آهن، جن جي معنائن ۾ زمين آسمان جو ڦير آهي، جنهنڪري سخت ۽ نرم صورتن جي اڻجاڻائيءَ ڪري انهن ناقص زبان رکندڙن جي ڪلام مان مونجهاري جو امڪان آهي. مثلا پَٽُ ("ٽ" سخت) جي معنيٰ آهي ريشم يا زمين جو اڇو ٽڪرو ۽ پَٽُ ("ٽ" نرم سان) مان مراد آهي: لوهه جو پٽ يا ڦيٿي جو پٽ. منڊ ("ڊ" سخت سان) مان مراد آهي منڊڪائڻ جو عيب، جئن ته هن جي پير ۾ "منڊ" آهي، ۽ منڊُ ("ڊ" نرم سان) مان مراد آهي جادو يا ڪامڻ، جئن ته منڊ. منڊ پڙهڻ وغيره. هيٺ مان اهڙن لفظن جي مختصر يادداشت ڏيان ٿو، جن جي منڍ، وچ ۽ پڇاڙيءَ ۾ اُهي "ر" وارا مرڪب اکر اچن ٿا.

(١) "ٽ" نرم: (ٽ شروع ۾) ٽاٽ. ٽاپو، ٽاڏ (ڳئن يا مينهن جي ٽاڏ) ٽاڪلو، ٽاڪنئون، ٽامٽي، ٽامون، ٽاهه (مصدر ٽاهڻ) ٽاهڙ، ٽاهو (نغارن جي واڄ جو نمونو، ملهه ۾ ٽاهو ڪڍڻ) ٽاٽو، ٽٽڻ، ٽٽي (چوڪٽ ميٽ ڪٽڻ جو شنان ۾).

سخت "ٽ" سان معنيٰ بلڪل اور ٿي پوندي. ٽنل، ٽپ، ٽپڙ، ٽپڪ، ٽپڪو، ٽقلا، ٽڦٽي، ٽجوڙي، ٽچڪڻ، ٽڪ، ٽڪنڊو، ٽڪڙ، ٽلهه، ٽمڻ، ٽنب، ٽوٽي، ٽوبو، ٽوهه، ٽه، ٽهاڻ، ٽهي، ٽي (۽ ان جا مرڪب) ٽياڪڙ، ٽنج، ٽيڏو، ٽيڙ، ٽيڙو، ٽيڪڙ، ٽيلهڙ وغيره وغيره. (ٽي وچ ۾ يا آخر ۾) آڳاٽو، ايٽ، پاٽ، پٽ، پٽ، پاڇاٽو، جاٽ، جوٽ، جٽڻ، جوٽڻ، جاٽو، چَٽ، چٽُ، چٽسالي، چٽڪرو، چيٽ، چاٽ، چٽ، چٽڻ، چٽو، چٽي، چوٽ، ڏاٽو، سَٽ، سٽ، سٽڻ، سوٽ، سهٽ، سوٽهڙا، ڪاٽ، ڪاٽو، ڪوٽڻ، ڪيٽ، ڪٽي، ڳاٽ، ڳاٽي، نهٽ، هلٽ، وهٽ وغيره وغيره.

(٢) "ڊ" نرم: ("ڊ" شروع ۾) ڊاپ، ڊاهو، ڊاپو، ڊاٽ، ڊاڙ، ڊاڪ،

ڊاڳ، ڊاماھو، ڊاھہ (مصدر ڊاھڻ) ڊاھو، ڊاءِ، ڊب، ڊب، ڊبڙ، ڊيپ، ڊت، ڊپ، ڊڄ (ڊڄڻ)، ڊر، ڊڙ، ڊش، ڊکڻ، ڊڳ، ڊڳڙ، ڊگھہ، ڊلو، ڊم، ڊنبو، ڊنبھو، ڊنو، ڊوڙ، ڊوھہ، ڊوھڻ، ڊوھي، ڊھہ، ڊھڻ، ڊھو، ڊيگھہ، ڊ وغيره وغيره. (ڊ وچ ۾ يا آخر ۾) اُڊو، اُڊکو، بڊو، آنڊو، چڊو، چنڊ، جانڊه، جنڊو، سانڊو، مانڊو، سنڊ، منڊ، کنڊ، گڊ، گڊو وغيره وغيره.

(۳) "ڍ" نرم: ڍاءِ، ڍائڻ، ڍاپجڻ، ڍائجڻ، ڍال، ڏڍ، وڍ، وغيره وغيره.

جنهن صورت ۾ ايترا لفظ آهن جنهن ۾ ٽ، ڊ ۽ ڍ نرم شکل ۾ کم آيل آهن، تنهن صورت ۾ انهن جي پوري اُچار جي شناخت لاءِ خواه سنڌي درسي ڪتابن ۾ سڌارڻ لاءِ تدارڪ ڪيو وڃي. منهنجي راءِ آهي تہ "ٽ"، "ڊ" ۽ "ڍ" جي نرم اچارن کي نروار ڪرڻ لاءِ انهن جي پيٽ ۾ ننڍڙي "ر" لکي وڃي. سنڌ جي تعليم جي اختياريءَ وارن جي خدمت ۾ التجا آهي تہ سنڌي درسي ڪتابن جي صورتخطيءَ ۾ اهڙي تبديلي ڏيکارڻ لاءِ زود قدم کڻن.

سنڌي لغت تي ودوانن جا رايا

مهربان سمپاڪ مخزن سنڌو سلامت هجو!

عرض ته 'سنڌو' جي ڊسمبر واري پرچي ۾ اوهان عين وقت تي سنڌي دانن جو ڌيان ڇڪايو آهي ته ساهتيه کي اوج ۽ ڪمال تي آڻڻ لاءِ ضروري آهي ته سنڌيءَ ٻوليءَ جي هڪ ڪامل لغت هئڻ گهرجي، جنهن مان سمورا ڪارج سري اچن. انهيءَ باري ۾ مان به ڪي خيال ظاهر ڪرڻ گهران ٿو:

اوهان صاحبن ٻن بزرگن جا نالا ورتا آهن، جن پيشانيءَ جو پگهر هاري، گهڻي ڪشالي بعد لغت جا ٻه ڪتاب تيار ڪيا آهن. اگرچ اهي وڏاڪ هينئر ٻئي جهان ۾ آهن، تڏهن به انهن جون تصنيفون موجود آهن. سرڳواسي لالا هاسانند سان منهنجي واقفيت ڪانه هئي، مگر سندن لغت جو گهڻو حصو منهنجي نظر مان نڪتل آهي. مان جڏهن ورنيڪيولر ٽيڪسٽ بوڪ ڪاميٽيءَ جو ميمبر هوس، تڏهن مسٽر گاجرا اها لغت ڪاميٽيءَ جي غور ۽ سفارش لاءِ ڏياري موڪلي هئي ۽ ڪاميٽيءَ خصوصاً منهنجي حوالي ڪئي هئي. مون کي اُن ۾ گهڻيون خاميون ڏسڻ ۾ آيون، جن جو سبب رڳو هيءُ هو، جو قابل مصنف کي شايد عربيءَ ۽ فارسيءَ سان پورو واهپو ڪونه هو، جو ڪيترن عربي لفظن کي فارسي ڪري سمجهيو هئائين. ۽ ڪيترن فارسي لفظن کي، عربي ڪري ليکيو هئائين.

ازانسواءِ عربي توڙي فارسي يا سنڌي لفظن جون معنائون ڳچ هنڌن تي غلط ڏنيون هئائين. بهرحال ڪاميٽيءَ جي نظر ۾ اها لغت اهڙي معيار جي نه هئي، جو حڪومت کي سفارش ڪجي ته اُن جي ڇپائڻ ۾ ٻهرو وٺي.

سرڳواسي ماسٽر سهجرام سان منهنجي ملاقات حيدرآباد ۾ ٿي هئي. هي پريو مڙس وڏڙن جي سُهڻن لڇڻن سان سينگاريل ۽ مسلم- هندو سيپتا جو جامع هو. پاڻ پنهنجو شاهڪار مون کي ڏيکاريو هئائين، جو پڻ پوءِ پروٽيڪسٽ بوڪ ڪاميٽيءَ اڳيان آيو. اگرچ ان ۾ گهڻيون اوڻايون هيون، ته به اسان نهايت فراخدليءَ سان سرڪار کي استدعا ڪئي ته اهڙيءَ تصنيف جي طباعت لاءِ گهٽ ۾ گهٽ ٻه هزار رپيا عطيو ڏنو وڃي. نتيجو ڪهڙو نڪتو، تنهن جي مون کي خبر نه آهي.

بهرحال هي ٻئي لغتون بنيادي پٿر جو ڪم ڏينديون، جيڪڏهن معتبر ودوانن جي ڪاميٽي ٺاهي وڃي، جي اهو سڳورو ڪم هٿ ۾ ڪٽن، ته

نهايت عمدي ڳالهہ ٿيندي. ڪاميٽيءَ کي ذهن نشين هئڻ گهرجي تہ ڪابہ لغت تيسين تائين ڪامل نہ ٿيندي، جيستائين ساري پرڳڻي جا قديمي توڙي موجود لفظ، محاورا، اصطلاح ۽ پهاڪا منجهس نہ سمائبا. انهيءَ مقصد کي پوري ڪرڻ لاءِ واجب آهي تہ پهريائين اها پڙهيلن جي منڊلي سنڌيءَ جي ساري ادب کي اٿلائي پٿلائي ۽ هندو مسلم ڪتابن مان نئين سر لفظ، محاورا، اصطلاح ۽ عبارتون ڳولي ڦولي، هر هڪ لفظ جي پوري استعمال ۽ معنيٰ ڏيکارڻ لاءِ گذريل شاعرن جو ڪلام ڪتب آڻي. اها ڳالهہ مٿين ٻنهي لغت وارن نظرانداز ڪئي آهي. ٻيو تہ عام طرح خيال ڪيو ويندو آهي تہ سنڌي زبان هڪ محدود زبان آهي، جا هڪ عظيم غلطي آهي. سنڌي نهايت ڪشادي ٻولي آهي. سنڌ جي هرهڪ ڀاڱي ۾ نوان نوان لفظ ۽ ورجيسون اڄاتائين رواج ۾ آهن. تنهن ڪري، انهن چاڻن جي جماعت کي گهرجي تہ جدا جدا ڀاڱن ۾ ڪي برجستا ۽ هوشيار آدمي مقرر ڪن، جي اهڙن لفظن ۽ اهڙين عبارتن ۽ ورجيسن جو ذخيرو گڏ ڪري، مرڪزيءَ منڊليءَ کي ڏين. اهڙي ڪافي مصالحي گڏ ٿيڻ بعد مقرر چار عالم انهيءَ عاليشان ڪم تي سنڌرو ٻڌن. هي ليکو مهيني ماس جو نہ آهي، پر سالن جو آهي.

جفاڪشي گهرجي، صبر ۽ استقلال گهرجي، سرمايو گهرجي. سنڌ جي ڏنوانن کي استدعا ٿي ڪجي، تہ هڙئون وڙئون هن ڀلاري ڪم ۾ پڙهيلن جي پنيرائي ڪن. انهيءَ ۾ سنڌين ئي سرخروئي آهي.

(سنڌو،" جنوري ١٩٣٥ع)

ديوان منوهرداس کي جواب

سدا سلامت هجي!

مانوارو مهربان سمپادڪ 'سنڌو'

مارچ واري عدد ۾ ديوان منوهرداس ڪوڙيمل جو سنڌي لغت تي رايو پڙهي گهڻو عجب لڳم- رايو نه آهي، پر منهنجي رايي تي نڪته چيني آهي. ارمان رڳو اهو اٿم جو ديوان منوهرداس تڪڙ ۽ اُچاتائيءَ کان ڪم ورتو آهي. جيڪڏهن ٿڌيءَ ٿانئريءَ دل سان منهنجو رايو پڙهي ها ته جاتيپٽي جي چار ۾ هرگز نه ڦاسي ها. سرڳواسي ڪوڙيمل جي مربي فرزند مان اها اميد ڪانه هئي ته ڪو ساهتيه جي ڳالهين ۾ به جاتيپٽو ڏيکاربندو.

مون کي مٺيان نه لڳي آهي، پر ديوان منوهرداس کي گهربو هو ته، هڪ واري مضمون چڱيءَ طرح نظر مان ڪڍي ها، ۽ پوءِ اُچلون ڏئي ها، ۽ اڪبر کي مڪبر سڏي ها. مون ڪٿي ڪونه چيو آهي ته هندي يا سنسڪرتي لفظ ڊڪشنرين مان ڪڍي ڇڏيو. مون فقط ائين چيو آهي ته آنجهاني لالا هاسانند، عربي ۽ فارسي لفظن جي وچ ۾ تميز نه ڪئي آهي. اڳوٽي نج سنڌيءَ ۾ اهڙا لفظ آهن، جي ڪنهن به سنڌي ڪوش ۾ نه ليندا، مثلن شاهه ڪريم جو هيءُ بيت اڄ تائين ڪنهن سمجهيو آهي؟

جهوڙيرا جهٽڪن، مٿي مين مڱٽا،
سپڙ رات سمڱٽا، ڏکيا ڏينهن ڏسن،
گهر تا گهوٽ وڃن، چندا لٿي چارٿين.

هاڻي ديوان منوهرداس ٻڌائيندو ته "جهوڙيرو" ۽ "چندا" جا لفظ سنڌي آهن، سي ڪنهن ڪوش ۾ موجود آهن؟ اهڙي طرح اڳوٽن شاعرن ۽ مصنفن جي ڪلام ۾ ايترا سهڻا، سادا ۽ نج سنڌي لفظ آهن، جي لغت ۾ نه ملي سگهندا. تنهن ڪري منهنجو چوڻ آهي ته "ٻئي لغتون بنيادي پٿر جو ڪم ڏينديون." مون ائين ڪڏهن ڪونه چيو آهي ته انهن کي بيڪار ڪاغذن جي ٽوڪريءَ ۾ اڇلائي ڇڏيو. اهو ديوان منوهرداس جو وڌاءُ آهي. تنهن ڪري مون صلاح ڏني آهي ته چئن ماهرن جي منڊليءَ ناهي وڃي، جي غور سان اهي ٻئي لغتون اڀياس ڪن، ۽ انهن کي چند چانديءَ، چيپيل ۽ اڻ ڇپيل ڪتاب مطالعو ڪري، انهن ۾ نوان لفظ ۽ محاورا داخل ڪن، پوءِ عربي هجن يا فارسي، سنسڪرتي هجن يا هندي. جنهن به زبان مان اسان

جا ڪارج سرن، اُن مان بيشڪ مدد ورتي وجي. اهو مهيني ماس جو ڪم نہ آهي، بلڪ سالن جو ڪم آهي. ديوان منوهرداسَ، "جُڳن" جو لفظ استعمال ڪيو آهي، جو منهنجي رايي ۾ نہ آهي. شايد ديوان منوهرداس ڊڪشنري مهني اندر بنائي سگهي ٿو تہ پلي بنائي، اسان جو اکيون ٺرنديون. پر مان يقين سان چوان ٿو تہ اهڙي ڀاري ۽ نازڪ ڪم لاءِ گهٽ ۾ گهٽ پنج سال تہ ضرور گهرجن. ڪچٽي نہ آهي جا ڪن ۾ ڪائي وٺبي. اڳين لکندڙن، جن ڪي سنڌي لفظن جي ذاتن جي خبر نہ هئي، تن سنڌي زبان کي گهڻو نقصان رسايو آهي. غلط ۽ اوٽ ٽي ڏنل معنائون گهر ڪري ويون آهن، تن جي پاڙ پٽي ڪڍڻ ڪٺن ڪم ٿي پيو آهي. وري جيڪڏهن سنڌيءَ جي نئين سڌاريل ڊڪشنريءَ ۾ بہ ساڳيون ڏُکي بازيون هليون تہ سنڌي ٻوليءَ جو الله وارث آهي. انگريزي آڪسفورڊ ڊڪشنري ڇٺن سوَن سالن ڪان پوءِ وجود ۾ آئي آهي؟ ڇا سنڌيءَ پنج سال بہ نہ لهڻا؟ يا اڪَ جي ماڪي لاهڻي آهي؟ مان چوان ٿو تہ سرڳواسي سهجرامر جي اصل هٿ اکر لکيل "سهج ڪوش" وارو مصالحو ڪم آڻڻ گهرجي. جيڪڏهن اهو ڪارگر آهي تہ، ۽ پڻ لالا هاسانند جي لغت بہ سُوڌجي. پر انهن صاحبن سنڌيءَ جا سڀ ڪتاب نظر مان ڪونہ ڪڍيا هئا، تنهن ڪري واڌو مصالحو گڏ ڪري جدا سنواريل سڌاريل سنڌي لغت ٺاهڻ گهرجي. جي اهو ڪم ديوان منوهرداس ۽ سندس ڀيا همراءِ سڄڻ هڪ مهيني يا هڪ سال ۾ پورو ڪن، تہ ڀهريون خريدار مان ٿيندس. خالي وات جي ڦٿاڪن چوڙڻ مان ڪجهہ نہ ورندو.

سنڌيءَ جي ڄمار سٺ اسي ورهيہ نہ آهي، جئن مسٽر پيرومل يا مسٽر ڏيارامر يا مسٽر ڦيرواڻي (ڊاڪٽر ليلا رامر ڦيرواڻي) لڻيءَ مان لٺ پڇي فرمائين ٿا، پر چار سئو ورهيہ آهي. نڪي، ننديرامر جي سنڌي "معصومي تاريخ" ڪان شروع ٿئي ٿي، ۽ نڪي "ڀنيي زميندار جي آڪاڻيءَ" ڪان. ان جي درخت جون پاڙون قاضي قاضن، شاہ ڪريمر، شاہ لطيف، مخدوم محمد هاشمر، مخدوم ضياءُ الدين، مخدوم ابوالحسن، مخدوم ابراهيمر، ميان عبدالله، ميان محمد حسين ۽ فاضل جهڙن بزرگن جي ڪلامر ۾ ڪتل آهن. ڇا ديوان منوهرداس ۽ ان جي همراءِ ساٿين انهن بزرگن جون تصنيفون پڙهيون آهن؟ اڄ بہ جيڪڏهن انهيءَ وقت جي سُهٽي سنڌي روزمره جي گفتگو ۾ ڪم آڻيون، تہ سنڌي ساهت جو هوند ڏوڻي ڊڪڻ گيهہ ۾ پوي.

سنڌ ۾ پڙهيلن جون ٽي پٽڪيون مس آهن، جن جا نالا ڳاڻ ڳڻيا آهن. مثال طور هيٺيان صاحب اهڙي منڊليءَ جا ميمبر ٿي سگهن ٿا، ۽ پڻ

پنهنجو قيمتي وقت اهڙي سگوري ڪم تي صرف ڪري سگهن ٿا.

هندو ڪرسنتان:

(١) پرمانند ميوارام
(٢) ديوان نرملداس
(٣) ديوان صوڀراج نرملداس
(۴) پروفيسر گربخشاڻي
(٥) مسٽر لالچند جڳتياڻي
(٦) مسٽر چيتمل پرسرام
(٧) مسٽر پيرو مل مهرچند

مسلمان:

(١) حڪيم فتح محمد سيوهاڻي
(٢) مولوي حاجي عبدالرحيم
(٣) مولوي دين محمد وفائي
(۴) مسٽر محمد صديق ميمڻ
(٥) مسٽر علي خان ابڙو
(٦) مسٽر محمد صالح پٽي

هن مسڪين کي بہ جيڪڏهن انهن قابلن جي قطار ۾ ليکيو ويندو تہ تن مَنَ سان تيار آهي. ڪريون اميد تہ جلد انهيءَ باري ۾ عملي ڪوشش ڪئي ويندي.

("سندو"، اپريل ١٩٣٥ع)

سنڌي لغت تي رايا

(ڪاڪي ڀيرومل ڪي جواب)

ڊسمبر ١٩٣٤ع واري "سنڌو" جي عدد ۾ سمپادڪ هڪ هوائي ٻمر گولو ڇوڙيو هو تہ وقت اچي ويو آهي، جو سنڌي دان هڪ وسيع پيماني تي "سنڌي ڪوش" تيار ڪرڻ جي ڪوشش ونن. انهيءَ باري ۾ هن صاحب سيني اهل زبانن کي دعوت ڏني تہ پنهنجا پنهنجا رايا ظاهر ڪن. مون ڪان بہ نہ ٿئي خطا، سو هڪدم پنهنجو خيال، جنوري ١٩٣٥ع واري خاص عدد ۾ نروار ڪيم. اميد هيم تہ جيستائين هيتريءَ دس تان اهو رايو پهچي ئي پهچي، تيسين سمپادڪ جي ميز جو خانو زباندانن جي راين سان ٽمٽار ٿي ويندو، ۽ شايد ويچاري 'سنڌو' ۾ جاءِ جي تنگيءَ سببان ڀيا مضمون بالاءِ طاق رکي، رڳو راين کي ربنگت ڏيندي، منهنجيءَ اڳڪٿيءَ جي ابتڙ فقط منهنجو ئي نماڻو ۽ ناقص خيال پرڪاشت ٿيو. ڇا اهڙي قومي ڪم ۾ بي التفاتي ڏيکارڻ قحط الرجاليءَ جو ڪافي دليل ناهي؟

مون کي اها خبر ڪانہ هئي تہ ڪو سچ چوڻ ڪان مچ ٻرندو، ۽ آنجهاني ديوان ڪوڙيمل جي لائق فرزند مسٽر منوهرداس کي منهنجي انهيءَ واجبي لکڻ تي ٽن مهينن بعد چٽنگ چولي ۾ پوندي ۽ جاتيپٽي جو جار منجهس جهڙ جهڙ ڪري ٻرندو؟ بهرحال معقول جواب ڏنو ويو ۽ انهيءَ، ڏاهي ڪانءَ وانگر ڀهرين ڳوڙهي لکڻ شرط پنهنجو مٿو لڪايو. پر وهيو هوندو آهي گ ُ ٻوڙو، هاري ڪيتريون بہ شوڪرون ڪري، ڪانياٽيءَ جي ٻچڙ کي نڪاءُ ڏياري، ۽ ڳوڙها اڇلائي، تہ بہ تيسين نہ اٿندو، جيسين هاري وجي انهيءَ ڪاني کي لوڏي، جنهن تي هو وينل هوندو آهي. تنهن وانگر ڪاڪي ڀيرومل کي بہ انهيءَ ڳالهہ جو سماءُ نہ هو (شايد 'سنڌو' سندس هٿن تائين نہ رسندي آهي)، تان جو ٽن مهينن گذرڻ بعد (يعني جولاءِ واري مهيني ۾) ڪاڪي سائينءَ جي ڪن ۾ ڪنهن چيٽي پوڙ وجي ڦوڪ ڏني، تہ دائودپوٽي اوهان جي حق ۾ وين وهايا آهن، جو "لٺيءَ مان لٺ ڀڃڻ" جو قبيح اصطلاح اوهان جي شان ۾ ڪم آندو اٿس. ڪاڪي ويچاري جون تہ بہ ويون ڇهہ بہ ويون، وهڻ وهہ ٿي آيس، اکين مان آگ جا شعلا نڪرڻ لڳس، مُڇون ۽ ڀرون ڦرڪڻ لڳس، ۽ ڏڪندڙ هٿن سان هيڏي ساري ڪانگ کي لکي سڌو "سنڌوءَ" ڏي ڏياري موڪليائين، تہ پل مُسلي جو ميڄالو انهيءَ لٺيءَ جي لٺ سان ڀڃي. پر اهو ميڄالو تہ فولاد جو ٺهيل آهي، سو ڪاڪي جي هيٺن هٿن

سان ڪٺن پهچندو، پاڻ سنڌيس لئيءَ جي لٺ پڄي پورا ٿي پوندي.

ڪاڪا سائين! اوهان جي ادب ۽ ڪمال لاءِ هرڪنهن کي عزت آهي. اوهان پنهنجي ساري ڄمار سنڌي ساهت جي شيوا ۾ صرف ڪئي آهي. اسان جهڙا اوهان جا ڪتابي سونهن، ۽ اوهان جي اڳيان ڳوڏا کوڙي سبق پڙهن. جيڪڏهن مون جهڙي خام ڳيروءَ کان خطا ٿي ۽ تيزي ۽ موڙهياڻي ڪيم ته به اوهان جهڙي پيرسن تجربي ڪار کي گهربو هو ته ڌيرج ۽ گنڀيرتا ڌاري ها ۽ چوي ها ته ڳوٺ آهي، جنهن کي ايا چپن تان ڪير نه سڪو آهي، تنهن کي کهڙي وراٺي ڏجي، پل پيو مزا ماڻي، سچ کي ڪو ليپڻ ڏيڻي سگهبو! "ڇا هي ويس چڙيءَ جو، ڇا عنتر عقابا"! علم جو درياه چوليون هڻي رهيو آهي، تنهن کي ڏسي هاتڪ توهن جا عقل ويچون ٽيون وڃن، ته پاتال کي ڪٺن پهچجي. اگرچه لوڻ ڪاڻ جو انت لهڻ بلڪل آسان آهي. دنيا ۾ پلوڻ پل پٽي آهي. اوهان جهڙا نامر ڪنيا ڪوبيرَ به انهيءَ مهاساگر ۾ ٽپيون ڏيئي ڏيئي، آخر هليا ويندا، پر ان جي متاڇري تي هڪ بوڙيو به ٻُڙڪو نه ڏيندو. بانور ڇاتي ڪجي؟ علم کي نِدان ناهي، علم جو مهراڻ هميشه موج ۽ مستيءَ ۾ آهي. شايد پنهنجي بانور جو پاڇو مون ۾ ڏٺو هجيوَ. نه نه! اهو سڀ اولڙو آهي. هن هڏي ۽ چم ۾ علم ۽ دانش جا پندار هجن، ته به اوهان جي فضيلت ۽ ادب اڳيان اٿين آهي، جنن سورج ۾ ڪرٿو، سمونڊ ۾ قطرو، مٽي ۾ وار، اٽي ۾ لوڻ وغيره وغيره.

او... ويون رڳو اهي آهي جو اوهين هاڻ ستر کي ساٺي ٿيا آهيو، ۽ ٻاهتر ۾ پٽي ورهيه گهرجن، تنهن ڪري توهان کي البت ڪاڪراڻ جو عارضو ٿي پيو آهي، ۽ ساڻ جي سخت ضرورت آهي. مارچ ١٩٣٥ع واري سنڌوءَ جي عدد ۾ "سنڌي ٻوليءَ جي واڌاري ۾ اٽڪون" بيان ڪندي، آخر ۾ قلم تازو لکيو اٿو ته "آءُ هينئر مانا ڪائي متي آيو آهيان، تنهن ڪري مون کي پنهنجي طمع ڪانهي." اڻين ڪا ڪلَ سائين! پلي ست ڪنا ڪائي حج تي هلي آهي. جڏهن آبڪاري ڪاتي ڪان خير سان موڪلائي، سنڌ ڪاليج ۾ منهنجي جاءِ تي براجمان ٿيا، تڏهن اوهان جو ڪهڙو ناماچار هو. اوهان جو "جوهر نظم" اسڪولن ۾ جاري هو، ۽ ٻيا به ڪي جزوي ڪتاب لکيا هوندوَ، جي هينئر عدم پيدا آهن، پر ڪاليج ۾ گهڙڻ شرط وِگهري ويا. سرڳواسي هيرانند جو اڏورو "طلسم" پورو ڪيوَ، ۽ "هيري جون ڪٽيون" ڇپايوَ. ان کان پوءِ "ڳولن جا ڳوندر" وجود ۾ آيا، ۽ هتان هتان نقل ڪري

"ڀٽاڪن جي پيڙهه" وڌيوَ ۽ "چونڊ ڪلام" ڇانڊاڻو ڪيو. انهن مان ڪيترو اُپراسو ٿيو، تنهن جي توهان کي خبر آهي، مگر سيڪنهن دوست، قدر آهر اوهان کي انهن ڪتابن جي اگهائڻ ۾ مدد ڪئي. ان کان پوءِ پراوا سراوا مضمون هٿ ڇوهي ڪري مشترڪ لاءِ ٻه "نثر جا ڪتاب" هڪ ٻئي پٺيان ڇپائي خوب ڪيسا ڀريوَ. جڏهن ڏٺوَ تہ هاڻي جاوا ڪيا اٿم، ۽ اڳتي جي اميد ڪانهي، تڏهن "سيلاني شاهه" لاءِ، جنهن ۾ اوهان جا آبڪاري گشت شاهه لطيف تي مڙهيل آهن، يونيورسٽيءَ کي مدد جي درخواست موڪليوَ. جيڪڏهن انهيءَ ۾ منهنجي غلطي آهي، ۽ اهڙي سهائتا ڪنهن ٻيءَ تصنيف لاءِ طلب ڪئي هجيوَ، تہ معافي گهُران ٿو. تنهن کان پوءِ وينا سنڌي آئيوينا مان ڪِير ڪڍڻ (ڏسو سنڌو خاص نمبر، جنوري ١٩٣۴ع)، ڇي: جن سنڌي آئيوينا بنائي، سي وڏا بيوقوف هئا. افسوس اوهان جهڙا عاقل ان وقت موجود نہ هئا، نہ تہ اوهين اهڙن پاڳلن کي ضرور دڳ لايو ها ۽ عربي سنڌي آئيوينا کي عربي سمنڊ ۾ لوڙهي، وڏيءَ دل سان "ديوناگري اکر" ڪم آڻيو ها. سائين منهنجا، هاڻي بہ ويرم ڪانهي. اُپديش کان اڳ مثال ڪري ڏيکاريو. مهرباني ڪري پنهنجا نوان رٿيل ڪتاب "قديم سنڌ جي تاريخ" ۽ "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ" تہ ديوناگري صورتخطيءَ ۾ ڇپائي پڌرا ڪريو. پوءِ اوهان جا پوئلڳ گهڻا ٿيندا. هڪ نئين سنڌي ساهت اڏجي پوندي. اٿوَ اخلاقي جرئت؟ هيڪر تہ سندرو ٻڌو ۽ ڪو ٻوٽو تہ ٻاريو. "اُدم کي پرچيا اٿن، سو ڪوڙ ڪونهي". اميد تہ ميونسپالٽين جا مشير اوهان جي پٺ ڀرائي ڪندا!

هاڻي اچون ٿا ڳالهہ جي موڙ تي. اوهان ڪٿي بہ ظاهر ظهور ڪونہ ڇيو آهي تہ "سنڌيءَ جي چمار سٽ اسي ورهيہ آهي،" پر اوهان جي مضمون "هاڻوڪي آئيوينا مان نقصان" مان اهوئي انومان ڪڍي سگهجي ٿو. جنهن صورت ۾ اڳي سنڌيءَ جي آئيوينا ڪانہ هئي، تنهن صورت ۾ ان جي ساهت ڪيئن وجود ۾ ايندي؟ جي اکر نہ هوندا تہ لفظ ڇا مان جڙندا؟ جڏهن اوهين پاڙ کي پٽيو ٿا، تڏهن ٿُڙ جو ڪهڙو آسرو؟ فقط ١٩٥٣ع ۾ ڪن پاڳلن موجوده "سنڌيءَ جي الف بي" ٺاهي ۽ ان کان پوءِ سنڌي نثر لکجڻ ۾ آيو. جي سچ پچ ائين آهي تہ قديم شاعرن جهڙوڪ شاهه ڪريم، شاهه لطيف، خواجہ محمد زمان، سچل، عبدالرحيم گرهوڙيءَ، ساميءَ وغيره جو ڪلام ڪهڙيءَ سنڌيءَ ۾ لکيل هو؟ ۽ ان لاءِ ڪهڙي آئيوينا مقرر هئي؟ ايترو بلاشڪ چئبو تہ اها صورتخطي يا لپي ناقص هئي، ۽ ان ۾ سنڌيءَ جا سڀني اُچار ادا ٿيل نہ هئا. ڇا ديوناگريءَ لپيءَ ۾ سنڌي ٻوليءَ جا خاص

آواز جھڙوڪ ٻ، ڄ، ڏ ۽ ڳ موجود آهن؟ بلڪ مان چوندس ته ڪن ڳالهين ۾ اڳوڻي صورتخطي هاڻوڪيءَ کان به بهتر هئي، ان وقت جا پڙهيل اها جهوني صورتخطي چڱي طرح پڙهي سگهندا هئا. جيتري قدر مون کي خبر آهي ته قديم ۾ قديم سنڌي نظم، قاضي قاضن (وفات ٩٥٨هه) ۽ ڪائنس اٽڪل سؤ ورهيه پوءِ شاه ڪريم بلڙيءَ واري (وفات ١٠٣٢هه) جا بيت آهن، جي محمد رضا ٺٽويءَ پنهنجي ڪتاب "بيان العارفين" ۾ فارسي ترجمي سميت آندا آهن- ۽ قديم ۾ قديم ضبط ٿيل نثر مخدوم عبدالرحيم گرهوڙيءَ (وفات ١١٩٢هه) جو آهي. جيڪڏهن ڪاڪي ڀيرومل پارا اُهي پڙهي ۽ سمجهي نه سگهندا ته ان ۾ ويچاريءَ سنڌيءَ جو ڪو ڏوه نه آهي، آخر ته اها پنهنجي اوائلي شڪل ۾ هئي. اگرچه ان ۾ ايترو سارو فرق نه آهي، جيترو چاسر ۽ شيڪسپيئر جي ٻوليءَ ۾ فرق آهي. تنهن ڪري ان کي سمجهڻ آسان آهي.

اهڙيءَ طرح مسٽر ڏيارام ميرچندانيءَ جي مضمون "سنڌي نثر تي نظر" مان به ساڳيو ئي نتيجو ڪڍي سگهجي ٿو. مسٽر ميرچندانيءَ انهيءَ مضمون کان اڳ سنڌي ساهت جي صحن ۾ ڪڏهن پير نه پاتو آهي. هيل تائين گهٽو ڪري سنڌي وياڪرڻ ۽ انگي حساب تي ٻين سان گڏ چوپڙيون لکيون اٿس. رڳو ١٩٠٧ع ۾ مسٽر ليلارام پريمچند سان گڏجي اڳين ڪتابن مان نثر ۽ نظم چونڊي "گلدستو" نالي هڪ ڪتاب ڇپايو هئائين، جو ڪجهه سال انگريزي سڪولن ۾ درسي ڪتاب طور پاڙهيو ويندو هو. انهيءَ ڪم جي ڪري سنڌي ساهت جي شيوا ڪانه ڪئي اٿس، پر ڪاڪي ڀيرومل وانگر پرائو دماغي پورهيو پنهنجي جُوفي لاءِ ڪتب آندو اٿس. اٺاويهه سال کن مسٽر ڏيارام خاموش رهيو ۽ ادبي دنيا ۾ قدم نه ڌريائين. جڏهن ١٩٣٤ع ۾ سنڌ جي هيڊماسترن پاران ٻمبئي يونيورسٽيءَ جو فيلو مقرر ٿيو، تڏهن وري پانيائين ته ڪجهه ڪمائي وٺان. سو مسٽر جمناداس سڌاڻيءَ جي شراڪت سان "چُونڊ سنڌي نثر" لکي، مئٽرڪ لاءِ منظور ڪرايائين. تنهن کان پوءِ پاڻ ملهائڻ لاءِ مٿيون مضمون، جو هوبهو "چونڊ سنڌي نثر" ۾ ڏنو اٿس، 'سنڌو' ۾ شايع ڪيائين. جنهن ۾ اخبارن ۽ مخزنن جو بيان ڪندي پنهنجي جاتيءَ جون سنڌيءَ لاءِ خدمتون چڱيءَ طرح ڄڻيون اٿس، مسلمان اخبار نويسن جو نالو به نه آندو اٿس. ازانسواءِ ٻيا پاراٽا مضمون جهڙوڪ "شهزادو امل مائڪ" وغيره لکيا اٿس، جن جي ڪري سنڌي ساهت کي ڪنهن به قسم جي اوچ نٿي اچي. هي به "ڀيريءَ ۾ ڀيئي، اکيون آريءَ ڏي ڪٺان" وارو پهه آهي.

ڊاڪٽر ڦيرواڻيءَ سان منهنجي شخصي واقفيت ناهي. انهيءَ به ساهت جي ميدان ۾ گهوڙو ڊوڙايو آهي. سندس ليک ڪنهن وقت کان "سنڌو" ۾ پڌرا ٿيندا رهن ٿا. مارچ ١٩٣٥ع واري عدد ۾ "سونهري سنڌي" (يا ڇيٺهري سنڌي!) جي سري سان مضمون لکيو اٿس، جنهن ۾ چوي ٿو ته "سنڌي ٻوليءَ کي جنهن صورت ۾ اسين ڏسون ٿا، تنهن کي ٿهئي اسي سال مس ٿيندا." اها ڳالهه رءِ جهڙي آهي، پر انهيءَ جو مطلب نه آهي ته اسي ورهين کان اڳي لکيل سنڌي نپٽ کانه هئي. مان چوندس ته بيشڪ هئي، پر اسان جي غفلت وچان ۽ بيپرواهيءَ سبب قلمبند نه ڪئي وئي، نه ته اسان جا وڏا شاعر جهڙوڪ شاه، سچل سامي وغيره ڪو عربي فارسي ڪونه ڳالهائيندا هئا.

ڪاڪي ڀيرومل جيڪا منهنجي وڏي ڀُل لڌي آهي، سا هيءَ آهي ته مون "سنڌي ساهت" جي بدران فقط سنڌي لکيو آهي. مون کي يادگيري آهي ته مسودي ۾ مون "سنڌي ساهت" لکيوهو؟ شايد "ڇپيندڙ جي ڀوت" ساهت جو لفظ ڪيرائي ڇڏيو آهي. بهرحال لکيل سنڌيءَ جو پُرو ١٠٣٨هه ۽ ٣١٦ سال اڳي پوي ٿو. اگرچه صورتخطي ناقص هئي. باقي ڪاڪي سائينءَ جي دعويٰ ڪرڻ ته سنڌي ٻولي ١١٠٠ع ڌاري پراڪرت مان ڦري علحدي طور ڪم اچڻ لڳي، سو ڪو نئون نظريو نه آهي. حقيقت ۾ اهو خيال مون وٽان ئي ورتو هئائين، جڏهن مان سنڌ مدرسة الاسلام جو پرنسپال هوس. اهڙيءَ طرح "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ" جو مدار به انهيءَ ذخيري ۽ مواد تي ٻڌل آهي، جو پروفيسر گربخشاڻيءَ کان ورتو هئائين، جنهن جو شايد هاڻي اعتراف به نه ڪري. ازانسواءِ "سنڌو" جي جنوري ١٩٣٤ع واري خاص عدد ۾ مون عربي جغرافيه نويس اصطخريءَ جي حوالي سان اڳ ۾ ئي ڄاڻايو آهي ته "منصوره ۽ ملتان ۽ انهن جي اردگرد وارن شهرن جي ٻولي عربي ۽ سنڌي هئي." (ڏسو، مسالڪ الممالڪ: ص ١٧٠). اهو ڪتاب ٩٥٠ع ڌاري لکيو ويو. اهڙي طرح مقدسي، پنهنجي تصنيف "احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم" (لکيل ٩٨٥ع) ۾ ديبل بندر جو بيان ڪندي لکي ٿو (ص ٤٧٩) ته "اتي جا رهاڪو گهڻو ڪري واپاري آهن ۽ سنڌين ٻولي سنڌي ۽ عربي آهي." انهيءَ مان ثابت ٿيو ته ڪاڪي ڀيرومل جو قول بنه غلط آهي. سنڌي نه فقط ١١٠٠ع ڌاري پراڪرت کان ڇڄي ڌار ٿي، بلڪ ان کان گهڻو اڳي ڳالهائڻ ۾ ايندي هئي، جنهن مٿين شاهدين مان پڌرو آهي. ڪاڪي سائينءَ کي اجا وڌيڪ کوجنا ڪرڻ گهرجي. حقيقت هن ريت آهي:

راءِ گهراڻي جا راجائون ٻڌ ڌرم جا پيرو هئا، تنهن ڪري انهن جي ڏينهن ۾ ديني ۽ درٻاري ٻولي ضرور پالي هوندي. برهمڻ گهراڻي جي ڏينهن ۾ وري نئين سر سنسڪرت زور ورتو هوندو، پر جئن ته درٻاري ۽ ديني ٻولي اڪثري عام ماڻهن جي ٻولي نٿي رهي، تنهن ڪري انهن جي زبان ضرور سنسڪرت ۽ پاليءَ جي بگڙيل صورت يعني ڪانه ڪا پراڪرت هوندي، جا عربن جي سنڌ جي فتح (٧١٢ع) کان پوءِ گڏجي مُسجي، عربي- سنڌي صورت ۾ ڳالهائڻ ۾ آئي. فارسي لفظ عربن جي حڪومت جي زواليت کان پوءِ ارغونن ۽ ترخانن جي ڏينهن ۾ داخل ٿيا.

مون بيشڪ لکيو آهي ته "سنڌ ۾ پڙهيلن جون ٽي پٽڪيون مس آهن، جن جا نالا ڳاڻ ڳڻيا آهن." انهيءَ ۾ مون سنڌي خواندن جي ڪهڙي اهانت ڪئي، يا پنهنجي علميت جو بانور ڏيکاريو؟ "پڙهيلن" مان منهنجي مراد اها نه آهي، جي "ڏڌ، گل، پت، چت" پڙهي ڄاڻن، يا اهي جي خلق کي خوش ڪرڻ لاءِ رونشي خاطر اخبارن ۾ مضمون لکن، پر اهي جن ۾ علمي تحقيق ۽ تدقيق جو مادو آهي، جيڪي علمي نموني سان لغت جي کوجنا ڪن، ۽ نه اڳين لکندڙن وانگي اٽڪل بازيءَ کان ڪم وٺن ۽ لفظن جون اوٽ تي معنائون ڪڍن. مون مثال طور ڪي نالا پيش ڪيا، انهيءَ ۾ ڪهڙي تقصير ڪيم. مسٽر منوهرداس ۽ ڪاڪي پيرومل کي ٻه گهرجي ها ته سنڌي لغت تي پنهنجا رايا ڏيکارين، ۽ پنهنجون ڪاميٽون رٿين ها، ۽ نه مون تي شخصي حملا ڪن ها. هيل تائين ته سنڌ جا عالم ماٺ ۾ رهيا آهن ۽ ڪنهن ٻه مسٽر بولچند راجپال جو سڏ نه ورنايو آهي. ڇا انهيءَ کي پڙهيلن جو ڪال نه ٿو چئي سگهجي؟ جيڪڏهن سنڌي دانن جو اهڙو رايو آهي ته سنڌي کوش ٻه ياعمر نه ٿهندو. اسان کي گهرجي ته ذلتي ڳالهيون ڇڏي، انهيءَ سڳوري ڪم کي جُنبي وجون. سيني عالمن کي حق آهي ته انهيءَ باري ۾ راءِ زني ڪن، ۽ نه رڳو ايتري تي ڪفايت ڪن، پر عمل جي واٽ ڏي ٻه وک ورائين.

ڪاڪي پيرومل منهنجي علمي بانور جو ٻيو مثال هيءُ ڏنو آهي، ته مون چيو آهي ته شاه ڪريم جو هيٺيون بيت ڪنهن نه سمجهيو آهي:

"جهوڙيرا جهٽڪن، متي مين مڱٺا،
سپڙ رات سمڱٺا، ڏکيا ڏينه ڏسن،
گهر ٿا گهوٽ وڃن، چندا لٿي چارٽين."

ڪاڪو پيرومل سُنهن ڪٿي چوندو ته منهنجي هن بيت کي درست

ڪرڻ ڪان اڳ ڪيس اهو بيت صحيح نموني ۾ پڙهڻ ايندو هو؟ اڄ به منصف مزاج پڙهندڙ، مرحوم مرزا قليچ بيگ وارو 'رسالهِ ڪريمي' کولي ڏسن. ته خبر پوندين ته ڳالهه ڪيتري پاڻيءَ ۾ آهي. مرحوم مرزا صاحب ڏهن مصرع ته وچان ئي ڪيرائي ڇڏي آهي، باقي ٻن مصرعن ۾ گهٽيون ئي جانبازيون ڪيون اٿس. ڪاڪو ڀيرومل ساک ڪٿي ٻڌائيندو ته "رسالهِ ڪريمي" پڙهائڻ وقت ڪيتريون ٻُلاٽيون ڪاڏيون هوائين، ۽ خاص انهيءَ بيت جي پڙهٽيءَ کهڙيءَ طرح قائم ڪئي هئائين. ڪنهن به شاعر جو ڪلام سمجهڻ اپياس تي منحصر آهي، ۽ اپياس ڪرڻ بعد به غلطين کان ڇُٽي نه ٿو سگهجي. ڪمال فقط هڪڙي خاوند کي آهي. اسان پارا آدمي تانگهي ۾ ٿاڦوڙا هڻندڙ آهن. مثال طور منهنجي استاد پروفيسر گربخشاڻيءَ، ساري عمر شاه جي رسالي جو اپياس ڪيو آهي، پر ڏسو ته "عقابيل اکين" کي "او قابيل اکين" پڙهي ڪيڏي نه غلطي ڪئي اٿس. "جهٽ پٽي په جهنگ" جي کهڙي معنىٰ ڏني اٿس. مان جو سنڌس انهيءَ عاليشان ڪم ۾ ٻانهن ٻيلي هوس، تنهن کي به انهيءَ وقت انهن چُوڪن جي پروڙ ڪانه پئي. پر انهن غلطين جي ڪري ڪو پروفيسر صاحب جي علميت ۾ ڪا گهٽتائي ڪانه ٿيندي، ۽ نکي ڪي سنڌس ناموس ۾ ڪو رخنو پوندو، ڇاڪاڻ ته هو حلم ۽ وقار جو صاحب آهي، ۽ يڪدم پنهنجون اوڻايون قبول ڪندو. مون ۾ به گهڻا عيب ۽ نقص آهن، پر شاه ڪريم جي بيتن جو مون خاص طرح نور نچوئي اپياس ڪيو آهي، تنهن ڪري جيڪڏهن "جهوڙيرا" ۽ "چندا" جهڙن نون لفظن ڏي اشارو ڪري چيم ته رتيل سنڌي لغت ۾ اهڙا سڀ الفاظ داخل هئڻ گهرجن، ۽ اڳيان پويان ڪتاب خواه هندڪا خواه مسلمانڪا نظر مان ڪڍجن، ته ان ۾ مون ڪهڙي اربع خطا ڪئي، يا ڪهڙو علميت جو بانور ڏيکاريو، يا ڪيئن پاڻ کي عالم ۽ ٻين کي جاهل سمجهيو؟

ڪاڪل سائينءَ کي بتنگ نه ٿيڻ گهرجي. منهنجي يا ڪنهن ٻئي جي لکڻ تي سنڌيس ادبي خدمتن جو انڪار نه ڪيو ويندو، اگرچ انهن جو بنياد دنيائي لالچ ۽ لاڀ تي ٻڌل هجي. هيترو چئي هٿ جوڙي ڪانئس معافي گهران ٿو، ۽ اميد اٿم ته شاه ڪريم جي هينئين قول تي عمل بند ٿيندو:

چندن چور ڪريندي، رتو مه کهاڙ،
سڄڻ ڏڄڻ نه ٿئي، جي رُسي سَو وار،
پروڙيو پراڙ، ته ڪرهيه قرب ٿئي.

(سنڌو، ڊسمبر ١٩٣٥ع)

عقابيل اڪيون يا او قابيل اڪيون

مون ڊسمبر ١٩٣٥ع واري سنڌوءَ جي عدد ۾ ڳالهه تان ڳالهه ڪندي ڄاڻايو هو ته 'عقابيل اڪين' واري پڙهڻي، جيڪا محترم استاد پروفيسر گربخشاڻيءَ رد ڪري، 'اوقابيل اڪين' واري پڙهڻي اختيار ڪئي آهي، سا بلڪل درست آهي. جڏهن لنڊن برٽش ميوزيم واري نسخي جي تطبيق تي ڪيم، تڏهن ڏٺم ته بياض واري حاشي تي لکيو پيو آهي ته 'عقابيل' صفت آهي 'عقاب' جي، يعني: 'اي محبوب تون عقابي اکين سان تکا تير ٿو مارين.' اها معنيٰ دل تي تري آيم- ۽ پروفيسر ڏي يڪدم ڪراچيءَ لکي موڪليم ته اها غلطي درست ڪري ڇڏي. مون سنڌوءَ ۾ ان جي معنيٰ ڄاڻي واڻي نه ڄاڻائي هئي، جو بلڪل پڌري پٽي آهي. عيان راچه بيان. 'عقابيل' کي 'اوقابيل' بڻائڻ بلڪل تار ۾ وڄڻ آهي. عقابيل' لفظ عام جام آهي. اسان جي طرف عام طور ڪم اينڊو آهي. پڻ عقاب جي ٻچڙي کي عقابيل سڏيندا آهن. فوق ڪُل ذي علمٌ عليم.

ہ هي نوٽ علمي بحث طور لکيو ويو آهي ۽ نه نڪتہچينيءَ طور.

اسان جي سنڌي زبان

اسان جي پياري 'سنڌي'، هڪ قديم زبان آهي. اصليت جي نگاهه کان، سنسڪرت جي ڏوهٽي آهي، پر پيون ڏوهٽيون، ڪانئس شاق ٿي، پنهنجي صورت بگاڙي ويون آهن، ۽ رڳو سنڌي ئي هڪ سپوت نياڻي آهي، جنهن پنهنجي ساهري گهر مَٽڻ بعد جو ويس بدلايو آهي، ان کان پوءِ منجهس ڪي ڪا ڦير گهير نہ آئي آهي. لکجي سا عربي رسم الخط ۾ ٿي، باقي نحوي بناوتون ۽ اسمي پڇاڙيون وغيره ساڳيون ئي قائم رکيون اٿس، جي سندس مادر يعني 'اُپڀرنش پراڪرت' جي مشهور ڀاشا 'وراچڊا' ۾ موجود هيون. اڄ بہ، علم اشتقاق وارن جو خيال آهي تہ اهي لفظ، جي سنسڪرت جي ڀيڻ ڀاشائن ۾ تسخ مسخ ٿي ويا آهن، ۽ جن جي اصل نسل جو پتو ڳولڻ مشڪل ٿيو پوي، سي هوبهو پنهنجيءَ اصلوڪيءَ پراڪرتي شڪل ۾ سنڌيءَ ۾ موجود آهن. ها، گذريل ٽن سون سالن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ساخت ۾ لفظن جي لحاظ کان گهڻي قدر تبديل آئي آهي، پر اڄ بہ جيڪڏهن ڪيس ديوناگري لباس پهرائجي، تہ پنهنجيءَ مادر 'پراڪرت' کان گهڻو مختلف نظر نہ ايندي.... ساڳيو مهاندو، ساڳيو نڪ، ۽ ساڳيون اکيون.

يقين سان ٿو چئي سگهجي تہ 'پراڪرت' يا 'پاليءَ'، هيءَ نئين سنڌي صورت ڪڏهن اختيار ڪئي. راءِ ۽ برهمڻ گهراڻن جي ڏينهن ۾ سنڌ جي زبان ضرور 'سنسڪرت' يا 'پالي' هوندي؛ پر عربن جي فتح بعد پَرو پوي ٿو تہ ان وقت بہ سنڌ جي زبان نياري هئي، جا فقط موجوده سنڌ تائين محدود نہ هئي، پر ڪڇ، گجرات، ڪيچ مڪران، بهاولپور ۽ ڪشمير تائين پکڙيل هئي. عرب سياح ۽ جغرافيہ نويس، جن ان وقت جي سنڌ جو بيان ڏنو آهي، سي سيئي يڪ آواز آهن تہ ديبل ۽ منصوره ۾ عربي ۽ سنڌي ٻوليون ڳالهائڻ ۾ اينديون هيون. لڳاتار ستن صدين جي عربيءَ سان لهہ وچڙ ڪري، سنڌي زبان هاڻوڪي صورت ورتي هوندي.

اگرچ پندرهين يا سورهين عيسوي صديءَ تائين ڪوبہ اهڙو ذخيرو ڪونهي، جنهن مان خبر پوي تہ سنڌي لکڻ ۾ ايندي هئي يا نہ، تہ بہ يقين سان چئي سگهجي ٿو تہ عام ماڻهن جي ٻولي سنڌي ئي هئي. درباري ٻولي جيتوڻيڪ اوائل ۾ عربي هئي، پوءِ ڄامن ۽ ارغونن جي ڏينهن ۾ فارسي ٿي، ۽ انهن ٻولين سنڌيءَ تي بيشڪ پنهنجو گهرو اثر ڪيو ۽ منجهن ... عربي ۽

پارسي لفظن جو وڏو انداز داخل ٿي ويو، ته به عام ماڻهن پنهنجي اباڻي ٻولي نه ڇڏي. انهيءَ کان پوءِ انگريزي پنهنجو وارو وڄائي ويئي، ۽ هينئر وري اردوءَ جي نوبت آئي آهي، تنهن هوندي به هيءَ لاڪيٽيءَ لوئيءَ واري لال ڪنوار، پنهنجو ورُ نه مٽائيندي! باوجود سادگيءَ ۽ کهرائيءَ جي، منجهس ايتري لذت ۽ ڪشش آهي، جو سنڌ جو هرهڪ فرد سندس بيساخته ناز ۽ انداز تي عاشق رهندو. آيا سنڌي اهڙا بيغيرت آهن، جي شهري لبن جي لالاڻ ۽ گُلگونيءَ تي موهت ٿي، پنهنجي ديهاتي حسين لُڏڻ کي گيباٽو ڇڏي ڏيندا؟ نه نه، هرگز نه! جيستائين هن سريءَ ۾ ساهه آهي، تيستائين انهيءَ وينگس جا پير ڌوئي پيئبا!

اسان جي ٻاجهاري ٻولي، موجوده يورپ جي متمدن ٻولين کان به اڳاٽي آهي. اهي اڃا وجود ۾ ئي نه آيون هيون، ۽ اردوءَ جو اڃا ايرپير به معلوم ڪونه هو، ته سنڌي زبان هڪ پاڪيزي نموني ۾ ڳالهائڻ ۽ لکڻ ۾ ايندي هئي. جهر جهنگ ۾ سنڌ جا اهل الله. سنڌي بيت ۽ دوهرا جهونگاريندا هئا. انهن ۾ ايترو سوز ۽ ساز هوندو هو، جو ٻڌندڙ محو حيرت ٿي ويندا هئا؛ ۽ ڪيترائي ڪيفي، ڪامياب ٿي، جان فدا ڪندا هئا. ڇا، مخدوم احمد ڀٽيءَ هڪ سماع جو بيت ٻڌندي ساهه نه ڏنو؟ ڇا، هڪ سيلانيءَ، شاهه لطيف جو هيٺيون بيت پڙهندي، پنهنجي حقيقي محبوب جي سڪ ۾ پران نه تياڳيا؟

هيڪليائي هيل، پورينديس پرينءَ ڏي،
آڏا ڏونگر لڪيون، سوريون سڄن سيل،
ته ڀيلي آهن ڀيل، سُور پريان جا ساڻ مون!

انهن قرب جي وٺين ۾ اڃا به ماڪيءَ جهڙو مَٺ آهي، ڪرو ڪو انهيءَ جي چاشني چکي:

جي چکين ته چريو ٿئين، ان ميخاني جو مَنڌ!

جيتريقدر مون کي معلوم آهي، ”بيان العارفين“ ئي پهريون فارسي ڪتاب آهي، جنهن ۾ سنڌي اڳئين نموني ۾ لکيل نظر اچي ٿي. اهي آهن شاه ڪريم بلڙيءَ واري (۴۴- ۱۰۳۲هه) جا سنڌي بيت، جي ”بيان العارفين“ جي مصنف، محمد رضا بن عبدالواسع، انهيءَ بزرگ جي ملفوظات ۾ داخل ڪيا آهن. مخفي نه رهي ته شاه ڪريم جا ارشاد ۽ وعظ پڻ سنڌيءَ ۾ هئا، جن کي محمد رضا خواهه مخواهه فارسي لباس پهرايو آهي. اهڙيءَ طرح، خواجه محمد زمان جا مقولا به سنڌي نثر ۾ هئا، جي

بزرگ گرهوڙيءَ ڇاٽي واٽي عربيءَ ۾ ترجمو ڪيا. انهيءَ وقت سنڌي ايتريقدر سڌريل هئي، جو بزرگَ، تصوف جا ڳوڙها نُڪتا، ان ۾ سولائيءَ مان بيان ڪري سگهندا هئا. 'بيان العارفين' کان اڳ وري مخدوم نوح جي ملفوظات آهي. 'بيان العارفين' جي رستي، قاضي قاضن (وفات ٩٥٨هه) جا ست بيت محفوظ رهيا آهن. قاضي قاضن هڪ وڏي پايي جو عالم ۽ عارف هو، جنهن اهڙي قسم جو گهٽوئي ڪلام چيو هوندو، جو هينئر عدم پيدا آهي.

ڪي سطحي ماڻهو چوندا آهن ته سنڌي هڪڙي ٺلهي ۽ سڪٽي زبان آهي، ۽ منجهس ادب بلڪل ٿورو آهي- خصوصاً اسان جا حريف ۽ اردوءَ جا دلدادا اهڙي دعوىٰ وڏيءَ هام سان ڪندا آهن- پر اها سندن عظيم غلطي آهي. سنڌي نهايت ڪشادي ٻولي آهي، ۽ جيڪي ٻه زبانون سنسڪرت مان ڦُٽي نڪتيون آهن، تن ۾ لفظن جي ڪثرت ۽ گوناگونيءَ ڪري نهايت برجستي آهي. ڪا اهڙي شيءِ ناهي، جنهن لاءِ ٻيا نالا يا مترادف نه هجن- مثلا، 'اُٺ' لاءِ درجن کن نالن جو آهي، جن مان ڪي مترادف آهن، ته ڪن ۾ معنىٰ جي لحاظ سان قدرتي تفاوت آهي. معنوي يا ذاتي لفظَ سنسڪرت، عربيءَ ۽ فارسيءَ مان آزاديءَ سان ورتا ويندا آهن، جنهنڪري سنڌي لغت بلڪل وسيع ٿي پيئي آهي.

سنڌي ادب بابت هيترو چوڻ ڪافي آهي ته جڏهن انگريزن هندستان ۾ پير پاتو، تڏهن ڪنهن به ڏيهي ٻوليءَ ۾ ايترو علم ادب ڪونه هو، جيترو سنڌيءَ ۾ موجود هو. ان جي مالا مالي اڪثر عربيءَ مان ترجمن ۽ مذهبي ڪتابن تي منحصر هئي. پوري ڪٿ ڪري نٿي سگهجي، پر ايترو يقين آهي ته ٻه- ٽي سئو قلمي نسخا ڪنا ڪري سگهبا. نثر جا ڪتاب اڪثر اسلامي، تاريخي ۽ مذهبي ڪتابن جا ترجما آهن، جن ۾ ننڍيا ۽ ڪهاڻيون به آهن. اهي گهڻيون ڪري ولين ۽ نبين بابت آهن. انشاء، طب ۽ ٻين علمن تي پڻ ڪيترائي ڪتاب رچيل آهن.

اڪثر اوائلي ڪتاب نظم ۾ آهن، جنهن جو آخري قافيي جو حرف 'الف' هوندو آهي. مسلم اديبن ۽ بزرگن نثر تي گهڻو ڌيان نه ڏنو آهي، ۽ ان کي مبتذل ڪري سمجهيو. جيئن ته شعر هميشه ياد ڪرڻ ۾ آسان هوندو آهي، ۽ ان ۾ نثر کان وڌيڪ جاذبيت ۽ ترنم هوندو آهي، تنهنڪري، عام ماڻهن جي نصيحت ۽ اصلاح خاطر، اسان جن بزرگن سڀ قسم جا ڪتاب نظم ۾ رچيا، جن ۾ اگرچ ڪٿي ڪٿي ڦلهڙائي آهي، تڏهن به متانت ۽

سنجيدگيءَ سان ڀرپور آهن. جيڪڏهن صاف نثر ۾ ڪتاب لکيا ويا- جهڙوڪ "تفسير عزيزي" يا ٻيا- تہ انهن ۾ نثر جي ترڪيب ۽ ترتيب بہ عربي ۽ فارسي جملن جي مطابق آهي. تنهن هوندي بہ، ڪلامي زور ۽ ٻيون خوبيون منجهس جام آهن، ۽ ان جي خاص خصوصيت اها آهي جو صاف سنڌي ۽ نج ورجيسون ۽ اصطلاح ڪم آندا ويا آهن. انگريزن جي اچڻ ڪان پوءِ جيڪو نثر لکيو ويو، سو وري اور نموني جو هو، ليڪن ان ۾ موجود زماني جي نثر جي جهلڪ نظر اچي ٿي. اوائل ۾، سن ١٨٥٤ع ڌاري غلام حسين محمد قاسم قريشيءَ "ڀنيي زميندار جي ڳالهہ" لکي. تنهن ڪان پوءِ سيد ميران محمد شاهہ متعلويءَ، سن ١٨٥٥ع ۾ "سڏاتو ري ۽ ڪڏاتو ري جي ڳالهہ" ، ۽ سن ١٨٦١ع ۾ "مفيدالصبيان" لکيا. انهيءَ ئي وقت ڌاري، منشي ننديرام ميراڻيءَ، "تاريخ معصوميءَ" جو انگريزيءَ مان ترجمو ڪيو، ۽ ساڳئي وقت "پکو پهہ" نالي ڪتاب زناني تعليم جي باري ۾ پڻ لکيائين. سن ١٨٧٠ع ڌاري، ديوان نولراءِ شوقيرام آڏوائيءَ ۽ منشي اڌارام ٿانورداس ميرچندائيءَ گڏجي، جانسن صاحب جي "راسيلاس" جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو، ۽ ساڳئي وقت منشي اُڌارام "ايسپ جون آکاڻيون" تيار ڪيون. سن ١٨٦٤ع ۽ ١٨٧٠ع جي وچ ۾ ديوان ڪيولرام سلامتراءِ آڏوائيءَ، ٽي عمدا ڪتاب لکيا، جن مان اصليت جي بوءِ اچي ٿي- اهي آهن: "سوکڙي" ، "گل ۽ گلقند" ۽ "گل شڪر" ، جي سنڌي ادب ۾ پنهنجي نوعيت رکن ٿا، ۽ اخلاقي نڪتن سان معمور آهن. ١٨٧٩ع ۾ مرزا قليچ بيگ صاحب، جڏهن اڃا ڦوهہ جوانيءَ ۾ هو، "بيڪنس ايسيز" جو ترجمو "مقالات الحڪمت" جي سرنامي سان ڇپائي پڌرو ڪيو. ان ڪان پوءِ مسلم اديبن- جهڙوڪ لطف الله آخوند، مير عبدالحسن سانگي، احمد خان تڳيو خان، وغيره- توڙي هندن، نثر جي چڱي خدمت پئي ڪئي، جنهن جو بيان ڪرڻ باعث تطويل ٿيندو. بهرحال، اڄاتائين سنڌي نثر پوري ڪڙيءَ تي نہ آيو آهي، ۽ منجهس جدا جدا علمن ۽ فنن تي ايترا ڪتاب نہ لکيا ويا آهن.

سنڌي نثر جي بنسبت، نظمي ادب گهڻو گهاٽو ۽ نوعائتو آهي، ۽ ڪنهن بہ حالت ۾ مرهٽي، هندي ۽ برج ڀاشا ٻولين (جن ۾ اردو بہ اچي وڃي ٿي) جي شعر ڪان درجي ۾ گهٽ نہ آهي. عربي ۽ فارسي عروض جا پيچيدا قاعدا، سنڌيءَ ۾ نامعلوم آهن- رڳو نقلي ۽ تقليدي شعرن ۾ ڪم اچن ٿا. سنڌيءَ کي پنهنجو ذاتي نظمي قالب آهي، مگر ٻيون پاڙي واريون ٻوليون- پشتو سوڏيون- ڌارين وزنن ۽ بحرن تي مدار رکن ٿيون. سنڌي شعر کي

پنهنجو مزو ۽ دلربائي آهي. لفظي طرز ادا سان گڏ منجهس اصطلاحي جزالت ۽ متانت، خيالي تازگي ۽ غرابت، ججهي انداز ۾ موجود آهي. سنڌي ياشائن جي گهٽت ڪري، اعليٰ درجي جا شاعر، پنهنجيءَ عبارت کي پرپور بنائي، ڪنهن نه قصي يا ڳالهه جي مکاني ڇهڇٽي کي اُتانهون جي ورجيسن ۽ لفظن سان واقفيت جو رنگ ڏيئي سگهن ٿا. 'سر حرفي' هڪ مطلوب ۽ مرغوب صنعت آهي، جنهن جي وسيلي ۽ حالتن جي پچاڙين ۽ بين رڪن ۽ لسن پيوندن کي دور ڪرڻ سان، هڪ قسم جي نياري ۽ دل- وٽندڙ ڏنک پيدا ٿئي ٿي. سنڌين تي جو پنهنجي وطني شعر جو اينترو اثر آهي، تنهن مان ثابت آهي ته سنڌي شعر ۾ متانت ۽ طرز ادا ٻئي موجود آهن. انهيءَ ڪري، صوفي عالم پڻ پنهنجين عربي ۽ فارسي تصنيفن ۾ بعضي بعضي سنڌي بيتن آڻڻ کان ڪين گسندا آهن. هيٺيان شعر جا قسم سنڌين ۾ موجود آهن: (١) مداحون ۽ معجزا، (٢) مناجات، (٣) مرثيو، (۴) ڪوار يا لعنت، (۵) فتحنامو يا جنگنامو، (٦) ڪافي يا وائي، (٧) بيت، ۽ (٨) سنيهڙو يا نياپو. انهن مان پهريان چار قسم قديمي ادبي ٻولين تان ورتل آهن. ۽ ساريءَ اسلامي دنيا ۾ موجود آهن؛ ۽ پويان چار وڏيڪ اصلاتا ۽ طبعزاد آهن. موجوده زماني ۾ وري مخمس، مسدس، ترجيع بند، ۽ رباعي وغيره داخل ڪيا ويا آهن. مطلب ته سنڌيءَ ۾ هرڪنهن قسم جي صلاحيت رکيل آهي، جا ڪيس دنيا جي ادبي ٻولين ۾ ڪَرُ ڪٿائي سگهي ٿي.

شعر جو ته ڪاٿو ئي ڪونهي! ساري ملڪ ۾ پکڙيو پيو آهي، جو ڪنهن ڪتاب ۾ گڏ نه ڪيو ويو آهي، ۽ شايد ڪڏهن به گڏ ٿي نه سگهندو. اُنهيءَ شعر مان ڳچ جيترو اهڙو آهي، جو سنڌي عالمن کي ان تي ڌيان ڏيڻ گهرجي. سچو نظمي ادب باطراوت، ورجيسن سان پريل، طبعزاد، ججهو، لفظن توڙي عبارتن ۾ گوناگون، ۽ ساڳئي وقت سادو ۽ فطرتي آهي. انگريزي تعليم جي سرشتي هيٺ لکندڙ زياده تصنع کي لڳي ويا آهن، ۽ ٻين عالماڻين ٻولين جي تقليد ڪرڻ ۽ انهن مان خيال اڌارا وٺڻ لڳا آهن. انهيءَ مان شايد سنڌي نثر کي تقويت پهچي، باقي شعر کي سو اهڙي قسم جي اهلَ ضرور زيان رسائيندي.

مٿئين مختصر احوال مان خبر پوندي ته 'سنڌي' هڪ تونگر زبان آهي، رڳو اسان جي غفلت ڪري مٽس ورهين جي لٽ چڙهي ويئي آهي. منجهس هڪ عاليشان همه گير ادب جو سيئي صلاحيتون موجود آهن. ڇا، اهڙيءَ ٻوليءَ کي سنڌي پنهنجي هٿان وڃائيندا؟ پرائي محلات کي پسي،

پنهنجو اباڻو پونگو ڊاهي ڇڏيندا، ۽ پراون ڍولن تي احمقن وانگر نچندا؟

پائرو، جيڪڏهن اوهان ۾ غيرت آهي، تہ اُٿو- پنهنجي اباڻي ورثي جي سنڀال ڪريو! جا ٻولي مخدوم ابوالحسن، مخدوم محمد هاشم، سيد عبداللطيف، بزرگ گروهڙيءَ ۽ ٻين عاليشان هستين جي هنج ۾ پلي آهي، ۽ جيڪا لفظن ۽ اصطلاحن ۽ ٻين ڪلامي خوبين جي ڪري ڪنهن بہ ٻوليءَ کان گهٽ نہ پر گهڻو بلند ۽ بالا آهي، تنهن کي اوهين نڌڻڪو ڇڏي ڏيندا؟ جنهن قوم کي پنهنجو 'ادب' نہ آهي، سا اڄ ڪنهن بہ قطار ۾ نہ آهي. جيڪڏهن اوهان پنهنجو ادب وساريو، تہ ڌوٻيءَ جي ڪتي وانگر، نہ گهر جا ٿيندا، نہ گهاٽ جا! اکيون پٽيو، جاڳو، پنهنجو ورثو سنڀاليو، نہ تہ سنت اوهان کي پڇتاءَ جون تريون مهٽيون پونديون!

(الوحيد جي آزادي نمبر: ١٤ آگسٽ ١٩٤٩ع تان ورتل)

"سرها گل" جي تمهيد

[مرحوم علامہ صاحب، سن ١٩٣٤ع ۾، جڏهن پاڻ جوڳيشوري (بمبئيءَ) جي اسماعيليہ ڪاليج ۾ عربيءَ جا استاد هئا، "سرها گل" نالي، سنڌي شعر جو انتخاب ڇپائي پڌرو ڪيو هئائون. انهيءَ ڪتاب جي مقدمي ۾، سنڌي شاعريءَ جي جن عوامي خوبين کي سامهون رکي پاڻ ان جو انتخاب ڪيو هئائون، تنهن جي وضاحت انتهائي مفيد ۽ دلنشين پيرايي ۾ ڏني اٿن.]

گذري جي ويا، سي زمانا ياد پيا،
وسري جي ويا، سي ترانا ياد پيا.

دل تي آيا 'وامق' و 'فرهاد' و 'قيس'،
ڏسندي ئي دانا، ديوانا ياد پيا.

فصل جي خواهش ۾ وسري اصل ويو،
سنگ چونديندي نہ ڪانا ياد پيا.

واديءِ مجنون ۾ ڏسندي سنگ و خار،
عقل وارن جا خزانا ياد پيا.

جڏهن چريو تي چؤطرف جي ڪيم چڪاس،
تڏهن مون کي دوست دانا ياد پيا.

ڏسندي ئي نو دولتن جون دولتون،
اصل جي خانن جا خانا ياد پيا.

وصل جو وعدو جي ڪنهن ڪان کو ٻُڌم،
تڏهن دلبر جا بهانا ياد پيا،

ٿيو يقين، "سانگي"، تہ آهي سڀ گذر،
شان شاهن جا شهاڻا ياد پيا.

سمنڊ جي اجهاڳ ۽ بي انت تري ۾ سهسين بي بها موتي سپجن

تا، جي هوند جهان کي وڏيڪ جرڪائين ۽ اُجالو ڪن. هزارين گلابي گل، پنهنجو محبوبي منهن لڪائي، برپت کي واس ڏين ٿا، جن مان هوند سنسار کي سڳند ملي! اسان جي پياري سنڌڙي ۾ ڪنهن سمي اهڙن امل ماڻڪن جي کاڻ هئي، ۽ اهڙن سهڻن گلن جو چمن هئي. ڪٿي آهن اهي غواص، جي پاتال ۾ پيهي سپون سوجهي ڪڍن، ۽ جوتيون جواهرن جون عالم کي آڇين؟ ڪٿي آهن اهي واس وننڌڙ ڪوڏيا، جي بيراني بيابان جهاڳي، نازڪ گلن جي سرهاڻ سنگهن، ۽ ان جي عطر سان دنيا جي دبيل دماغ کي دَئِي ڏين؟ ڪٿي آهن اهي ڪانيءَ ڪرامت جا صاحب، جن جي فيض مان پرت جا پهيڙا پُرجام پيئندا هئا؟ اڄ انهن جي جاين تي ڏُپ- سڙيا الغارون ڪري رهيا آهن.

جتي هنج هئا، ات ڪانون ڪانگيرا ڪيا،
ويچارا، "وليداد" چئي، ولر ڪري ويا،
اڇي اُل پيا، انهن اوطاقن ۾!

اسان جي قسمت ۾ ڪوتاهي آهي، جو اهڙن الماسن کان منهن موڙي، فراق ۽ ڦوڙائي جي ڳالهين ۾ ڦاسجي ويا آهيون، ۽ وصل ۽ ميڙائي جي وائي وسري ويئي اٿئون. ڪنهن زماني اسان جو ديس آريا ۽ اسلامي تهذيبن جو مرڪز هو، جتي مسلم ۽ هندو، پياري وطن جي اڪين جا تارا، ريجهه- رهاڻ ۾ رهندا هئا، ۽ جڳ کي وحدانيت ۽ ايڪتا جو سبق سيکاريندا هئا. هينئر ته اهڙو ڪو هير- گنبذ جو واءُ لڳو آهي، جو ماڻهو ئي مٽجي ويا آهن! وڏڙا ويچارا، پنهنجو منهن لڪائي، مقامن ۽ مسانن مان اسان جي شوم بختيءَ جو نظارو ڪري رهيا آهن. انهن جا روح تاڻي رهيا آهن ته 'آهي ڪو، جو سڪل ڪسيءَ ۾ پاڻي آڻي، ۽ وڃايل وٿون واري هٿ ڪري؟' اهي مٺيادار مَرڪڻ، جن جي صحبت رس- ڀري هوندي هئي، جن جي وات مان پلپل سياڻپ جا سندر سخن نڪرندا هئا، جي چپي چپي تي پهاڪا ۽ چوڻيون ۽ سگهڙن جا قول مثال طور آڻيندا هئا، جن جي ٻاجهاريءَ ٻوليءَ ۾ نڪي عربيءَ ۽ فارسيءَ جا اڙانگا لفظ هوندا هئا ۽ نڪي سنسڪرت جا ڳاٽي ٽوڙ ڪلما، ۽ جن جي زبان ۾ عجب قسم جي رواني ۽ شستگي هوندي هئي، تن جا پويان اڄ اڪثر رڳو شيڪسپيئر ۽ شيليءَ جا شيدائي ٿي، پنهنجو ورثو وساري، پراون دهلن تي احمقن وانگر نچي رهيا آهن: نڪي مغربي شائستگيءَ مان ڪا هڙ حاصل ٿي اٿن، ۽ نڪي پنهنجن وڏن جي فيض مان ڪو حصو پڙ پيو اٿن- ڪانوَ وانگر، مور جي رفتار تي موهت ٿي، پنهنجو چلڻ به ڪاري ڇڏيو اٿن. اها سڀ اسان جي بيپرواهيءَ جي

شامت آهي. هينئر بہ جيڪڏهن ڪوشش ٿئي، ۽ هرهڪ ننڍو وڏو پڪو پهہ ڪري پنهنجي اباڻيءَ ميراث لاءِ واجهہ وجهي، تہ هوند تاريخ ۽ علم ادب جو چڱو سرمايو موجود ٿي پوي. اجا بہ ويل نہ ويئي آهي- ڪنهن نہ ڪنهن قبيلي ۾ اجا بہ اهڙيون عجيب هستيون لينديون، جن کي اڳئين زماني جا نقل ۽ نظير ياد هجن. مثال طور، اسان جي ڳوٺ ۾ ڪيترا اهڙا ماڻهو هئا، جي ميرن جي صاحبي سنيرندا هئا. جهڙوڪ وڏيرو جڙيو ۽ عيسو فقير ميربحر- پر اسان جي لاغرضائيءَ ۽ غفلت وچان اهي راهہ رباني وٺي ويا، ۽ ڪنهن بہ انهن مان بخرو نہ ورتو. سال ١٩٣١ع ۾ آڪٽوبر واريءَ تعطيل ۾ وطن وڃڻ ٿيو، اتي اوچتو پور آيم تہ چوڻہ پنهنجيءَ فرصت جا ٻہ- ٽي ڏهاڙا پراڻن شاعرن جي ڪلام گڏ ڪرڻ ۾ سجايا خرچ ڪريان. چاچي ندِي (نظام الدين) کي اهڙا گهڻا نُڪتا ياد آهن، تنهن وٽان رمضان ڪنير جو ڪُجھ ڪلام، امير علي شاهہ، احمد علي، نورمحمد ۽ پير امين محمد جون ڪافيون، ۽ ٻيا گفتا هٿ ڪيم. اهڙيءَ طرح، ڏاڏي محمد صديق وٽان رمضان ڪنير، حافظ ولي ۽ عثمان جون ڪافيون لکيم. باقي هرٽيءَ جو معجزو ۽ ڪانگ جا ٽيئي ڪلما، اوائلي شاگرديءَ جي ڏينهن ۾ قلمبند ڪيا هئم. انهن مان هرٽيءَ جو معجزو ۽ ڪانگ جو ٻيو ڪلمو، ڏاڏي محمد صديق وٽان لکيا هئم. پهريون ڪلمو بابي کي ياد آهي، ۽ ٽيون ڪلمو، مرحوم هارون لاءِ مرحوم پيربخش ڪٽيءَ وٽان اتاريو هوم. موڪل جي پڇاڙي آئي، ۽ باقي ڏاڏو حاجي سائينڏنو رهجي ويو. خيال هوم تہ آئيندي سندس پڪي فصل مان ڪي سنگ لڻندس، پر هن جي حياتيءَ وفا نہ ڪئي، ۽ ٻمبئيءَ موٽڻ کان پوءِ سنت سندس لاڏاڻي جو ٻڌوسون: نہ تہ هو ڳالهين جو ڳهير، ۽ نقلن نظيرن ۾ بينظير هو، ۽ سندس صحبت بہ غنيمت هئي- خدا شال مرهيس، ۽ جنت ۾ جاءِ ڪريس! چاچي نِدي تہ ٺٺو ساهہ ڪٽي چيو تہ "ابا، هينئر اسين قبر جي ڪنڌيءَ تي ويٺا آهيون، اڳيان دفتر دلين تان ذوبي ويا؛ ۽ دلگهريا سنگتي، جن سان حال اورجي ۽ هنئين جا غبار لاهجن، سي سڀ برقعو مٽائي ويا: جندُ آهي آهوڙبي سان، ۽ گذريل ڳالهيون ۽ ڳڻ تڏهن ياد پون، جڏهن ڪو اهڙو موقعو ملي، ۽ ڪو همدم همراهہ هجي، جو وٺ- وراٺي ڪري- (پوءِ هيءُ بيت پڙهيائين):

او ٽڙَ پيم اَپارَ، هينئڙو لٽُ لٽي ويو،
هئا هِنياريءَ وچ ۾، پريَم تنهنجا پارَ،
سُتي پيم نہ سارَ، تيلانهہ وَهہ وَهِي ويو!

”هينئر تون آيو آهين جو اها تند تنواري اٿئي، نہ تہ اهڙين ڳالهين کي ڪير ٿو پڇي.“

هينيان گڏ ڪيل بيت، جي ڪلام ۾ نہ ڏنا ويا آهن، ۽ جي پڻ درج ڪيل ڪلام وانگي اجا ڇاپي جي منهن نہ آيا آهن ۽ نڪي مشهور ٿيا آهن، سي تمهيد ۾ انهيءَ لاءِ آڻيان ٿو تہ نوجوان پڙهندڙ انهن مان حظ وٺن؛ ۽ منجهن اتساهہ جاڳي، جو اهڙي ڪم لاءِ ڪمرڪشي ڪن، ۽ اَهڙا دُرلڀ هيرا، جي اسان جي غفلت وچان غائب ٿيندا ٿا وڃن، تن جي تلاش ڪن، افسوس جو جلاوطنيءَ ۾ وڏيڪ نٿو ڪري سگهجي:

اصل موجودات

سنگ ٻہ، ٻُوڙو هڪڙو، ذاتيون لک هزار،
ثابت پڪا سنگ ۾، ڪٽا ساڻ قرار،
ٻـڌي ڳاهہَ فراق جي، ڪَيائون ڏارو ڏار،
نہ ڄاڻان پيهار، تہ ڪير ملندا ڪن ڪي!

انهن ڇئن سٽن ۾ ڪيترو فلسفو ۽ دانائي ڏريل آهي، تنهن جو پڙهندڙ خود اندازو ڪري سگهندا.

مٺو، مجاور، ۽ ڪانءُ

مُٺو، مجاور، ڪانءُ، ٽيئي اڪر هيڪڙي،
هو سَتِ نہ اچي سيڱَ جي، هو نينهن نہ ڳنهي نانءُ،
هو هلي ڪين حفظ ساڻ، پُرجهي ڏري نہ پانءُ،
اهڙو ٿلهو ٿانءُ، پـيجي ڪٿي پورا ڪجي!

هن بيت مان وڏن جي آزمودي جي پروڙ پوي ٿي، تہ سندين مشاهدي جي قوت ڪيتريقدر نہ زور هوندي هئي.

سُورن جا ڏاڪون

اڻ سانير لاڪون، سُور مُنيءَ کي سنجريا،
وڃن نتا ور مون، تہِ جيلا تاڪَون،
اديون، ”ابوبڪر“ ڇپي، ڪيم فراقن ڦاڪون،
سُورَ ڏِڪي ڏاڪون، پيڪن منجهہ پڙي ڏنا!

شاهہ صاحب، ڪنهن وقت ڪَرڪو ٻڌندي چيو:

تون وڃين تہ ڳهَنبد، تہ مون کي ڇونہ ٻڌائيو،

تہ تنهنجا سيئي سَنڌ، هُندَ سپ مڙهايم سوين ۾؟

ڪرڪي زبان حال سان جواب ڏنو:

الله جي آس ڪري، جڏهن مون تي وڏائون لار،
رکي ميخ سنداڻ تي، گهٽو ڪُٽيس لُهار،
هڪڙي جَرَ جيري سندي، پيو مُترڪن جي مار،
تهان پوءِ تنوار، مون ۾ پيئي پِرَ جي!

جوين ڪي جتاءُ نہ آهي

هَي هَي، جوين! جاڙ ڪيتوئي، چورا ڪر اوين چوڙ ڳيُون؛
مَين يانيا هَلسين توڙ تائين، پر يار يارانا توڙ ڳيُون؛
حُسن حشمت لُٽ تتيوئي، ماهہُ رڳان دا روڙ ڳيون؛
لوهہ ڪَنُون لگَ ڏادي هَئي، سي هيٺي هَڏ آلوڙ ڳيون؛
ڪالي ڪدِ ڪلُور ڪيتوئي، اَچي وال وڪوڙ ڳيون؛
هرڪا آکي 'ماما' 'چاچا،' جُٺ اها پي جوڙ ڳيون؛
ڪنهن دي نال وفا نہ ڪيتوئي، ڪُل ڪُون نيٺ نهوڙ ڳيون؛
"حمل" دا ول حال نہ پڇ، مِهر مَتان منهن موڙ ڳيون.

سيڪنهن ڪي هلڻو آهي

اهين زمين سِر صاحب آئي، ڪا هي ڪَل تنان دِي؛
ڪَير هوئي وت ڳئي ڪاڏنهن جو، تون پيئين جاءِ جنان دي؛
لک "ڪروڙين لڌ" ڳئي، ڪنہ ولدي خبر نہ آندي؛
هرهڪ آيا هيٺ زمين دي، جو خاڪ ڳئي ڪُل ڪاندي؛
"حملؔ" هڪڙي چوڙ ويندي، جو آئندي وار پنهاندي.

ڪڏهن ڪيئن، ڪڏهن ڪيئن

ڪڏان شير شَڪر ڪَنا مٺا هُياسين، ڪڏان ڪار ڪنا ڪاري؛
ڪڏان تُرندي هون بيچ ڦُلان دي، ڪڏان بار ڪنا باري؛
مار نہ تاڙي، اُڌار نہ اسان نون، ميان 'باهو'، اسين آپي اُڏڻ هاري.

اهڙا گهڻا سخن ماڻهن جي سينن ۾ ستل آهن- آهي ڪو، جو انهن ڪي جاڳائي، نظاري نروار ڪري!

هاڻي، هن انتخاب لاءِ بہ ٻي حرف چوڻا آهن: انتخاب ڪرڻ ۾ هيءَ ڳالهہ مدنظر رکي ويئي آهي تہ سنڌي ٻوليءَ جون خوبيون نروار ٿين: ۽ اگرچہ

ءِ ڪي پراڻيءَ جونر جي اُتي سان مشابهت ڏني ويئي آهي، ته به ڏسجي ٿو ته منجهس استعداد ڪيترو آهي، ۽ ڪهڙا نازڪ خيال منجهس ادا ٿي سگهندا. اڪثر اهڙو ڪلام گڏ ڪيو ويو آهي، جو صاف ۽ نغميدار آهي، جنهن کي سيڪو ذوق ۽ شوق سان جهونگاري سگهي، ۽ جنهن جي عبارت ۽ طرز آئيندي لاءِ مثال ٿئي. اڳوڻن شاعرن جي ڪلام کي پوين جي ڪلام تي ترجيح ڏني ويئي آهي، ڇاڪاڻ جو اهو اجائيءَ تڪبنديءَ کان عاري آهي ۽ سنڌي ٻوليءَ جي طبع تي موزون آهي. هاڻوڪا شاعر گهڻو ڪري سگهڙ آهن: جيستائين ڪلڪ ۽ مس هٿ ۾ ڪٿي، ڪاغذ تي قافين جي لانڍ نه لکن، تيسين نظم به لُڇي گهوڙي وانگر ڪين لغام وجهڻ نه ڏئي- پوءِ به، گهڻيءَ قلمخراشيءَ بعد، مس مس سنوت ۾ اچين. مگر، اڳين لاءِ شعر اندر جي اُڇل هو- گويا وحيءَ وانگر سندين دل تي لٿو ٿي. سندن قلب ڪليل هو، ۽ زبان روان. بس، امنگ آيو، ۽ شعر جا موتي بي اختيار سندين زبان مان ٻاهر نڪتا: ۽ جهڙي سانچي جا لائق هئا، تهڙي ۾ پلٽيا. بحر ۽ قافيي جي ڪين ڪاڻ ڪانه هئي- بلڪ بحر ۽ قافيو سندن سلامي هئا. انهيءَ ڪري ئي سندن ڪلام ۾ رواني، ميناج ۽ زور آهي، جو موجود شاعرن ۾ مشڪل لڀندو. بيشڪ بحر، وزن ۽ تُڪبندي شعر لاءِ ضروري آهن: پر انهن سان گڏ جيڪڏهن دلي جوش ۽ روحاني ريلو نه هوندو، ته شعر اَپوڳو ۽ اَلوڻو ٿي پوندو. تنهنڪري، شاعرن کي گهرجي ته رڳو بندن ۽ بحرن کي ڇهڻي نه پون، پر ذوق پرائين، ۽ معنيٰ مطلب جو لحاظ رکن. خُود اڳين شاعرن به بي اختيار اهڙا شعر چيا آهن، پر اُنهن جي معنيٰ ۽ مطلب کي هرگز هٿان نه ڇڏيو آهي. هن ڪان وڌيڪ ضروري ڳالهه آهي، ته شاعرن کي گهرجي ته پنهنجي شعر جي دائري کي گهڻو وسيع ڪن. گل ۽ بلبل جي ڳالا، موهومي معشوقن جا ماڻا ۽ ناز نخرا، خط ۽ خال جون خوبيون، ۽ چپن جي تعريف- اهي سڀ پراڻيون ڳالهيون آهن، جن کي شاعرن گهڻوئي پٽاڙيو ۽ ڪوهيو آهي: انهن کي ڇڏي، نون نون مضمونن تي شعر گوئي ڪئي وڃي. مرحوم شمس العلماء مرزا قليچ بيگ انهيءَ باري ۾ گهڻي قدر ڪيو آهي، جنهن جو احوال سندن تذڪري ۾ ڏنو ويندو: ۽ 'بيوس' پڻ گهڻي جس لهڻي. اميد اٿئون ته ٻيا شاعر، جن مان گهڻا هن بندي جا پڻ واقف آهن- جهڙوڪ 'فاني'، 'مسافر'، 'نياز'، 'رفعت' وغيره، ۽ جن جي ڪلام کي هن محدود انتخاب ۾ گنجائش نه ڏني ويئي آهي، سي به ساڳي طرز اختيار ڪندا.

سيد ميران محمد شاهه، مسٽر حيدربخش جتوئيءَ ۽ مسٽر

’بيوس‘ جو شڪرگذار آهيان، جو پنهنجن نظمن ڇپڻ جي موڪل ڏني [redacted]
آخر ۾ آرزو اٿم تہ پڙهندڙ هن منهنجي جرئت تي خنلو نہ وٺن، ۽ عيب جو [redacted]
۽ نڪتہ چينيءَ کي نظرانداز ڪري؛ سهوَ ۽ خطا تي چشم پوشي ڪن
والله الموفق الصواب.

باندرا،
جون، ١٩٣٢ع

مسود الاوراق
عمربن محمد دائوپوٽو

پڙهندڙ نسُل . پَ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لُڙهندَڙ نَسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندَڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، جُرندڙ، ڪِرَندڙ، اوسيئڙو ڪَندَڙُ، ڀاڙي، ڪاڻُو، ياڃوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙَهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سيني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوُٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعنى e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪَ ٻِئي کي ڳولي سَهڪارِي تحريڪ جي رستي تي آڻِڻ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نَسل (پَنَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعوىٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَنَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بہِ ڪُوڙو آهي.

جهڙيءَ طَرَح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پڙهندڙ نَسُل وارا پَنَ بہ مختَلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳِئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، ٻَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾پَنَ ڪا خُصوصي ۽ تالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪَٻِئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَ پاران ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز ڪرڻ کان پو ٻيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَ سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي ڪُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَس پٽاندڙ وڏِ
کان وَڏِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽
ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ
کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران کَنهن بہ رُڪاوٽ کي نہ مڃن.
شيخ اَيازَ علمَ، ڄاڻ، سمجهہَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ،
پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ
جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ...

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جَڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛
ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي مَنجهہ پهاڙ ڇُپن ٿا؛

... ...

ڪالهہَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن؛
گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن........

... ...

هي بيتُ اَٿي، هي بَم- گولو،
جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!
مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،
جنهن رِڻ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ -
اِن حسابَ سان اٽڃاٽائي کي پاڻَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ
”هاڻي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ
وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني آهي.

پَنَ جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر کڄي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اٽڃاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي **چو، ڇالاءِ ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوشَ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻَ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا. بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪِي پائي چيو تہ "منهنجا ياءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ".
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)